

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Əliyev Bədrəddin Elxan oğlunun

“Maliyyə-kredit təşkilatlarının vergitutma xüsusiyyətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifrəsi və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof.Y.A.Kəlbiyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos.İ.M.Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2018

M Ü N D Ə R i C A T

GİRİŞ.....3

I FƏSİL. MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin maliyyəsinin və vergi sisteminin rolu.....7

1.2. Maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri..... 18

1.3. Kommersiya banklarında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətləri.....28

II FƏSİL. MALİYYƏ-KREDİT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

2.1. Banklarda mənfəət vergisinin hesablanması və dövlət büdcəsinə ödənilməsi xüsusiyyətləri.....36

2.2. Banklarda əlavə dəyər vergisinin hesablanması və dövlət büdcəsinə ödənilməsi xüsusiyyətləri.....46

2.3. Beynəlxalq təcrübədə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müasir formaları.....61

III FƏSİL. MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Bankların vergiyə cəlb edilməsinin müasir problemləri71

3.2. Müasir şəraitdə bankların və digər kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları.....78

NƏTİCƏ.....86

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....88

Giriş

İndiki şəraitdə istənilən dövlətin mövcud və inkişaf etməsinin zəruri şərti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, onun ayrı-ayrı seqmentlərinə təsiri ilə müəyyənləşdirilir ki, belə seqmentlərdən biri də bank fəaliyyəti, bank sistemidir.

Müasir dövlətin iqtisadiyyatında banklar xüsusi yer tutur. Onlar fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında ödənişlərin edilməsində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da pul dövriyyəsinin qaydaya salınması və səmərələşdirilməsinə şərait yaradır. Bank sferasında böhran hallarının yaranması, banklarla yanaşı onların müştəriləri üçün xüsusi ilə təhlükəlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımın mühüm şərti real sektora sərmayə yatırımıdır ki, bu da müasir bank sistemi olmadan mümkün deyil.

Aydındır ki, kredit təşkilatlarının daha da etibarlı fəaliyyət göstərməsi, ödənişlərin vaxtında və daha tez həyata keçirilməsinə zəmanət verməsi qabiliyyəti, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin genişləndirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının qurulması və inkişafının nəzəri və praktiki məsələlərindən ən aktualı olan kommertiya banklarının vergiyə cəlb olunması qaydasının təkmilləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkilir.

Kommertiya banklarının vergiyə cəlb olunması problemlərinin tədqiqi prosesində ölkəmizdə və iqtisadi cəhətdən müasir ölkələrdəki kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müqayisəli təhlilinin aparılması zərurəti ortaya çıxır. Bu onunla əlaqədardır ki, respublikamızda olduğu kimi müasir ölkələrdə də vergitutma bazasının formalaşması xüsusiyyətləri və bir sıra maliyyə institutlarına, o cümlədən kommertiya banklarına bir sıra xüsusi güzəştlərin verilməsi mövcuddur.

Göstərilən tədbirlərin zəruriliyi bir tərəfdən kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusi yanaşma tələb edən fəaliyyətlərinə xas olan prinsiplial xüsusiyyətləri, digər tərəfdən isə bank sisteminin ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolla əlaqədardır.

Qeyri-sabit maliyyə şəraitində banklar qarşısında mühüm tələblər qoyulur. Kredit təşkilatlarının etibarlı dayanıqlı fəaliyyəti müəssisələr və onlarla büdcə arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsinin mühüm şərtidir.

Bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində yalnız kredit təşkilatlarının iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinə stimullaşdırılması və onların fəaliyyətinin stabilliyinin artırılması deyil, eyni zamanda bankların vergilərin ödənişindən yayınmaq imkanlarını məhdudlaşdırılması məsələləri həll olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilmiş səbəblərlə bağlı, bir tərəfdən dövlət tərəfindən aparılan siyasət baxımından banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının prioritet istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, digər tərəfdən qeyri-effektiv bank əməliyyatlarının müəyyən edilməsi üzrə tədbirlər keçirməyə imkan verən vasitə kimi vergi tənzimlənməsinin rolu artır.

Mövzunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin yollarının müəyyən edilməsi, dissertasiyanın aktualıq və praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti onun vəzifələrinə əsasən formalaşmış ayrı-ayrı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, oxşar problemlər üzrə xarici və yerli tədqiqatlar baxımından kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunması mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasıdır.

Dissertasiyanın məqsədi ölkəmizdə bankların vergiyə cəlb edilməsi sahəsindəki mövcud problemlərin müəyyən olunması və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının xarakterizə edilməsidir.

Dissertasiyanın qarşısında duran məqsədlərə nail olunması üçün **onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr** qoyulmuşdur:

- ❖ maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;

- ❖ kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- ❖ müasir vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən olunması;
- ❖ banklarda vergilərin hesablanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- ❖ inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunması təcrübəsinin öyrənilməsi;
- ❖ bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən olunması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindən bəhrələnərək müasir şəraitdə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri və bankların audit yoxlamasının aparılması qaydası öyrənilmiş, bu sahədəki problemlər araşdırılmış və aşkar edilmiş problemlərin keyfiyyətə əsaslandırılmış konkret həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Banklarının vergiyə cəlb olunması problemləri müasir xarici və yerli mütəxəssislərin elmi əsərlərində öz öksini tapmışdır. Bank sistemi iştirakçılarının vergiyə cəlb olunmasının nəzəri məsələləri və praktiki aspektləri ölkəmizin alimləri arasında D.A.Bağirov, Ə.Ə. Ələkbərov, A.F. Musayev, Y. Kəlbəyev, İ. Rzayev, T.Ə Sadıqov kimi alimlər məşğul olur.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamlarına, Vergi Məcəlləsinə, Mülki Məcəlləyə, Vergilər Nazirliyinin müvafiq normativ aktlarına, təlimat və metodiki göstərişlərinə, iqtisadi ədəbiyyata, yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının şərhinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə əvvəlcə banklar fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları müəyyən edildikdən sonra, kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətləri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda isə vergi münasibətlərinin subyektə kimi kommərsiya banklarının xarakteristikası, hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəsili maliyyə-kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunması xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, bu fəsildə banklar tərəfindən ən əsas vergi növü olan mənfəət vergisinin, bundan sonra isə əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri geniş şərh edilmişdir.

Fəslin sonunda müasir ölkələrdə kommərsiya banklarının vergiyə cəlb olunması xüsusiyyətləri açıqlanmış və onun effektiv cəhətlərinin ölkəmizin bank sistemində tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu fəslə bankların vergiyə cəlb edilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və onların həlli yolları müəyyən edilmişdir. Fəslin sonunda müasir şəraitdə bankların vergiyə cəlb olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

Nəhayət dissertasiyanın sonunda onun məzmunundan irəli gələn nəticələrə əsasən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə səmərəli təkliflər verilmişdir.

Fəsil 1. Maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları.

1.1. Dövlətin vergi sisteminin və maliyyəsinin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu

Müasir dövlətlərdə iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə dövlətin geniş və güclü müdaxiləsi xarakterikdir. Fərq, yalnız, bu müdaxilənin dərəcəsidir. Amerikada bu müdaxilə bir qədər azdır, İsveçdə isə daha çoxdur, Yaponiya və Almaniya bu sahədə hardasa ortadadırlar. ABŞ-da dövlət tənzimlənməsi uzun zamandır ki Amerikanın təsərrüfat mexanizminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.¹

Görkəmli iqtisadçı və dövlət xadimi, professor L.Erhard Almaniya, azad bazar münasibətlərinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O təkrar edirdi ki, təsərrüfata bilavasitə müdaxilə dövlətin vəzifələrinə aid deyil. L.Erhard belə hesab edirdi ki, hər bir sahibkar, eynilə hər bir fəhlə, vətəndaş kimi, özünün şəxsi fəaliyyətində müstəqil, azad olmalıdır. lakin, eyni zamanda o qeyd edirdi ki, « bu heç də o demək deyil ki, bütün maneələr aradan qaldırılır və anarxiyaya yol açıqdır. Bilavasitə dövlət tərəfindən verilən əmrin əvəzinə, və ya hər hansı bir dövlət müdaxiləsinin əvəzinə, təsərrüfata dair müasir dövlət siyasəti dövlətin əlində olan elə bir təsərrüfat siyasəti mexanizmlərindən istifadəyə əsaslanır ki, bu siyasət yeni qüvvələri azad edərək, yeni imkanları açır və məhsuldar olmayan yolları bağlayır. Bu onu göstərir ki, vəsaitlərin qruplaşdırılması və onların seçimi yolu ilə təsərrüfatı yeni tərəqqiyə irəli aparmaq olar»².

Dövlət tənzimlənməsində əsas alət - vergi siyasəti vasitəsi ilə özəl sahibkarlığa maliyyə təsirin göstərilməsidir. Bu təsiri həyata keçirdən dövlətlər, bir qayda olaraq, özlərinin qarşısında aşağıdakı məqsədləri qoyur:

- dayanıqlı və daimi iqtisadi artıma nail olmaq;
- əmtəələrə və xidmətlərə stabil qiymətləri təmin etmək;
- əməkqabiliyyətli insanların tam məşğulluğunu təmin etmək;
- əhalinin müəyyən minimal gəlir səviyyəsini təmin etmək;

¹ США: государство и рынок. - М. Наука, 1991.- С.3.

² Эрхард Л. Благополучие для всех. - М.: Начала - Пресс, 1991. - С.135-136.

-əhalinin, ilk növbədə əlillərin, təqaüdçülərin, çoxuşaqlı ailələrin sosial müdafiəsi sisteminin yaradılması;

- xarici - iqtisadi fəaliyyətdə bərabərliyin təmin olunması.

Praktiki olaraq bu məqsədlərə eyni zamanda nail olmaq mümkün deyil. Belə ki, əgər qiymətlər artmağa başlayırsa, onların tənzimlənməsi və məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər aparmaq lazımdır. Lakin qiymətlərin məhdudlaşdırılması, məşğulluğun ləngiməsinə və iqtisadi artımın azalmasına gətirib çıxaracaq. Tam məşğulluğa nail olmaq isə, eyni ilə qiymətlərin artmasına gətirib çıxaracaq, çünki çoxlu sayda insanlara əmək haqqı ödəmək lazımdır, və əlbəttə ki, əmək bazarında rəqabət aşağı düşəcək. Dövlətin iqtisadi siyasətində əsas şərt-balanslaşdırılmış nisbəti tapmaqdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinə aktiv olaraq yerli idarəetmə orqanları cəlb edilirlər. ABŞ-da XX-ci əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında 326 ən iri şəhərin merləri arasında bir sorğu keçirilmişdir. Bu merlərin 90%-i əsas vacib olan problemlər arasında iqtisadi inkişafı və vətəndaşların təhlükəsizliyini qeyd etmişdirlər. Hər bir dördüncü mer məşğulluğun artırılmasını əhəmiyyətinə görə birinci yerə qoymuşdur, merlərin 70%-i isə bunu ən vacib üç məsələdən biri hesab edir.

Bu sorğunun nəticələrindən irəli gələrək, aşağıdakılar daha vacib hesab edilmişdir:

- şəhərlərin gəlir bazasının daha da artması (burada, vergi bazasının möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur);
- mövcud iş yerlərinin və müəssisələrin qorunub saxlanması;
- iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış keyfiyyətli artımına nail olmaq;
- kommersiya və industrial bazasının inkişaf etdirilməsi;
- gecəqonduların və xarabalıqların ləğv edilməsi;
- ən kasıb rayonlara yardım edilməsi.

ABŞ-da 1929-1932-ci illərdə, əvvəllər görünməyən böhrandan sonra iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, hətta müəssisələrin milliləşdirilməsinə qədər, prezident F.Ruzveld tərəfindən aktiv olaraq həyata keçirilməyə başlanmışdır. Həmin dövrdə müəssisələr kütləvi olaraq iflas etmiş, işsizliyin səviyyəsi isə 25%-ə çatmışdır.

1950-60-cı illərdə federal hökumət yerli idarəetmə orqanlarını təsərrüfatların tənzimlənməsi prosesinə daxil etməyə çalışırdı və bu işdə uğur əldə etmişdir.

Eyni zamanda, XX-ci əsrin ortalarında, görkəmli ingilis iqtisadçısı D.Keyns iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. D.Keynsin nəzəriyyəsi - bazarın həcmnin artırılmasını, kütləvi istehlakın artırılmasını, tsiklik dalğalanmanın yumşaldılmasını və son nəticədə iqtisadiyyatın sabit yüksək artım templərinin təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. Təsərrüfatın tənzimlənməsi - fiskal və pul-kredit siyasəti vasitəsi ilə tələbin tənzimlənməsinə müdaxiləsi ilə həyata keçirilirdi. Hesab olunurdu ki, dövlət xərcləri təsirli vasitədir, çünki onlar tələbin və istehsalın artımına güclü təsir göstərirlər.

Bir müddətdən sonra, A.Laffer tərəfindən büdcə konsepsiyası yaradıldı. Bu konsepsiya da həmçinin, dövlət tərəfindən azad və müstəqil istehsalçıların və kommersantların təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləməyə imkan verirdi.

Beləliklə, əvvəllər də qeyd olunduğu kimi, dövlətin əlində olan əsas vasitələrdən biri - hər şeydən əvvəl, vergi sistemi vasitəsi ilə maliyyə təsiridir.

Bazar təsərrüfatına xas olan sırf iqtisadi tənzimləyicilər: vergiyə cəlb etmə, kreditləşmə, investisiya yatırma vasitəsi ilə, dövlət, istimai tələbləri ödəyən təsərrüfat fəaliyyəti variantlarını qəbul etməyə məcbur edir.

Sırf fiskal funksiyadan əlavə, vergilər və yığımlar sistemi ictimai istehsala, onun strukturuna və dinamikasına, yerləşməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə iqtisadi təsir mexanizmidir. Vergilər - iqtisadi və sosial inkişafın tənzimlənməsi və xarici iqtisadi əlaqələr funksiyalarını uğurla yerinə yetirirlər. Sonuncu funksiyaya - gömrük rüsumları, aksizlər, əlavə dəyər vergisi dəstək verir. Bir qayda olaraq, vergi sistemi üç səviyyəlidir. Eyni zamanda, ümumdövlət vergiləri aparıcı, yerli vergilər yardımçı rola malikdir, lakin müxtəlif ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da və Niderlandda onların əhəmiyyəti və nisbəti fərqlidir. Birbaşa vergilə ümumdövlət vergiləri kimi çıxış edir. Onların arasında əsas - fiziki şəxslərin gəlir vergisi və korporasiyaların gəlir vergisidir. Regional vergilər və yerli vergilər - daha çox, dolaylı vergilərdir: əlavə dəyər vergisi, satışdan vergilər, aksizlər. Yerli idarəetmə orqanları əsas şəxsi gəlir mənbəyi kimi, əmlak vergisi,

torpaq vergisi və mədən vergisi alırlar. Vergitutma, o cümlədən yerli vergilər sahəsində qanunvericilik dövlətin əlindədir.

Vergi növlərinin sayının çox olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri vergilərin minimallaşdırılmasına, daha doğrusu, optimallaşdırılmasına çalışırlar. Ən azından, XX-ci əsrin son onilliklərinin əsas meylləri belədir.

Müasir Azərbaycan şəraitində qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etmək olar. Lakin, bu təcrübədən kor-təbii olaraq yox, Azərbaycan iqtisadiyyatının konkret xüsusiyyətlərinə tətbiq edərək, istifadə etmək lazımdır.

Vergilər vasitəsi ilə işgüzar fəaliyyəti stimullaşdırmaq və ya əksinə, məhdudlaşdırmaq, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər sahələrini inkişaf etdirmək, özəl müəssisələrin istehsal və dövriyyə məsrəflərinin azaldılması üçün zəmin yaratmaq, dünya bazarlarında milli müəssisələrin rəqabətqabiliyyətini artırmaq olar. Vergilər vasitəsi ilə proteksionist (mühafizəkar) siyasət aparmaq və ya əmtəə bazarına azadlıq təmin etmək olar. Vergilər dövlət və yerli büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini yaradırlar və xərclər vasitəsi ilə iqtisadiyyata maliyyə təsirini təmin edirlər.

Geniş təkraristehsal prosesinə dövlətin maliyyə-büdcə mexanizminin əsas təsir istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müəssisələrin, dotasiyalar və ya qaytarılan ssudalar şəklində birbaşa subsidiyalaşdırılması;
- iqtisadiyyata dövlət investisiyalarının yatırılması;
- dövlət tədarükü sistemi vasitəsi ilə əmtəə və xidmətlərin böyük hissəsinin satılması, çünki dövlət, bazarda, ən iri məhsul istehsalçısı kimi çıxış edir;
- yerli vergilər və vergi güzəştləri də daxil olmaqla, vergi tənzimlənməsi.

Yerli idarəetmə orqanları bunu dolayı yardımla tamamlayırlar. Bura: torpaq sahələrinin və ya binaların alqısı və ya icarəyə götürülməsi zamanı satış qiymətinə və ya idarə haqqına edilən endirimlər; istiqrazların təmin edilməsi; zəmanət fondlarında iştirak; sənaye zonalarının yaradılması aiddir. Çox vaxt, sənaye zonalarında yerləşən ərazilər və binalar müəssisələrə əlverişli maliyyə şərtləri ilə verilir. Bir çox hallarda, bələdiyyə hesabına, yeni təsərrüfat fəaliyyəti növlərini

inkişaf etdirməyə imkan verən xüsusi istehsalat binaları tikilir. Stimullaşdırıcı tədbirlərə, yerli vergilərdən daimi və ya müvəqqəti olaraq azad edilmə də aiddir.

Kapital qoyuluşlarının əsas hissəsi dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti tərəfindən iqtisadi infrastruktura yatırılır. Bu vəsaitlər gəlirin əldə edilməsinə istiqamətlənməyib, lakin onlar, dolayısı yolla, özəl kapitalla gəlir artımını təmin edirlər. Hər şeydən əvvəl, bu xərclər - tikintiyə və nəqliyyat kommunikasiyalarının, rabitə xəttlərinin, sənayenin su təcizati sisteminin, təmizləyici qurğuların istismarına, torpaq sahələrinin sənaye tikintisinə hazırlanmasına yatırılır.

Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələrin vergi siyasəti özəl kapitalın cəlb edilməsinə əsaslanır. Vergi güzəştlərinin stimullaşdırıcı təsirini sahibkarlıq fəaliyyətinin dolayısı yolla subsidiyalaşdırılması forması kimi qəbul etmək olar.

Bir sıra ölkələrdə müəyyən regionlara, məsələn, şəhər kənarında yerləşən ərazilərə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması təcrübəsi vardır. İqtisadi cəhətdən geridə qalmış rayonlarda istehsalın yenidən qurulmasına və modernləşdirilməsinə yönəldilən kapital qoyuluşları stimullaşdırılır. Bəzi hallarda, investisiyalara əlavələr də ödənilir. Bu əlavələrə vergi tətbiq edilmir. Bu əlavələr, kapital qoyuluşlarının ümumi həcmnin 10%-ni təşkil edə bilər. Əlavədən asılı olmayaraq, və ya ona əlavə olaraq, büdcədən kapital qoyuluşlarına birbaşa subsidiya da ödənilə bilər, lakin bu subsidiya vergiyə cəlb olunur. Bu, almaniyada geniş tətbiq edilir.

80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, bir çox ölkələrdə yeni, yüksək texnoloji səviyyəyə malik istehsal növlərinin yaradılması üçün stimullaşdırıcı metodlar tətbiq edilir. Köhnə sənaye rayonların təsərrüfatları çox vaxt köhnəlmiş industrial struktura malikdirlər. Əvvəllər, onlar yüksək inkişaf etmiş sahələrə aid olsalar da, elmi-texniki inqilabın təsiri altında yararsız hala düşmüş və daha, regionların iqtisadi artımını müəyyən edə bilmirdilər.

Məsələn, Böyük Britaniyada belə regionlara Uels, Şotlandiya, İngiltərənin Şimal rayonu, Şimali İrlandiya, Kornuoll, Merseysayd aiddir. Belçikada - daş kömür və metallurgiya sənayesi rayonları; ABŞ-da - ölkənin şimal-şərqində yerləşən və bir vaxtlar tekstil sənayesi inkişaf etmiş Yeni İngiltərənin bəzi ştatları.

XX-ci əsrin ikinci yarısında bu rayonlarda sənayenin yeni, qabaqcıl istehsalat növlərinin inkişafına yönəldilmiş sahələrində infrastrukturun modernləşdirilməsi və iş qüvvəsinin yeni ixtisaslara yiyələnməsi üzrə çoxlu sayda işlər görülmüşdür. Bunları yalnız, geniş vergi güzəştləri və digər maliyyə təsirli metodları tətbiq edən dövlətin iştirakı ilə həyata keçirtmək olar.

Belə ki, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Niderland, Norveç inkişaf etdirilən rayonlarda dövlət investisiyalarından istifadə edirdilər. Onlar bu rayonlara subsidiyalar və məqsədli kreditlər verir, milliləşdirilmiş sahələrin müəssisələrini həmin rayonlarda yerləşdirir, geniş əhəmiyyətli binaların tikintisini həyata keçirir, bu binaları əlverişli maliyyə şərtləri ilə, mülkiyyətə qoyulan vergidən müvəqqəti azad edərək, icarəyə verir və ya satırdılar.

Almaniyada, şərq ərazilərə və ya onlarla sərhəddə yerləşən torpaqlara kapital qoyuluşlarını investisiya edən şirkətlərə iri vergi güzəştləri tətbiq olunurdu. Poladtökmə sənayesi yerləşən Rur vilayəti vergi güzəştləri ilə dəstəklənir. Kənd yerlərində müasir sənaye sahələrinin inkişafı stimullaşdırılır. Məsələn, Lyubek şəhərinin qədim kvartalları ona görə qorunub saxlanılıb ki, onların restavrasiyası ilə məşğul olan şirkətlər iri vergi güzəştləri əldə etmişdirlər.

İqtisadi fəaliyyətin canlandırılması üçün müəyyən maliyyə təsiri formalarından istifadə olunur: sənaye sahələrinə kapital qoyuluşlarının subsidiyalaşması, ayrı-ayrı rayonlar üçün elektrik enerjisinə və suya olan güzəştli tariflər şəklində qiymətlərin subsidiyalaşdırılması, güzəştli kredit şərtləri - aşağı faizlə kreditlər, uzunmüddətli kreditlər, kreditlər üzrə dotasiyalar.

Bəzi ölkələrdə, məsələn Almaniyada, Fransada, bir sıra bələdiyyələrin ərazisində, vergi güzəştləri ilə yanaşı, hər bir yenidən yaradılan iş yerinə büdcədən xüsusi əlavə vəsait tətbiq edilir. Yerli idarəetmə orqanları, yeni təsərrüfat sahələri üçün iş qüvvəsinin hazırlanmasına görə xərclərin kifayət qədər böyük bir hissəsini öz üzərlərinə götürürlər. Bundan əlavə, öz fəhlələrinin, qulluqçularının və mütəxəssislərinin hazırlanmasını və yenidən hazırlanmasını özləri müstəqil olaraq təşkil edən müəssisələr, vergi güzəştlərindən istifadə edirlər.

İqtisadiyyatın inkişafına maliyyə təsiri yalnız stimullaşdırıcı deyil, həmçinin, məhdudlaşdırıcıdır. Bu ehtiyac, hər şeydən əvvəl, istehsalın və əhalinin yüksək dərəcədə konsentrasiya olunduğu rayonların tənzimlənməsi üçün yaranır. Əhalinin və təsərrüfat aktivliyinin həddindən artıq cəmlənməsi (konsentrasiyası) ətraf mühit, əhalisakinliyi, resurs təminatı və s. sahələrdə problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Məhdudlaşma problemi hər yerdən əvvəl, Böyük Britaniyada və Fransada yaranmışdır. Burada, ölkənin monosentrik strukturu öz təsirini göstərmişdir, yəni bir şəhər (rayon) şəhərlərin və aqlomerasiyaların başında durur. Yaponiyada Tokaydo rayonunda əhali sıxlığı həddindən artıq çoxdur. Burada üç ən iri bələdiyyə yerləşir: Tokio, Naqoya, Osaka.

Dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının həyata keçirtdiyi məhdudlaşdırıcı tədbirlərin əsasında əlavə vergitutma və ya sahibkarlıq fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması durur. Əlavə vergitutma, belə hallarda, Niderlandda, Yaponiyada tətbiq edilir. Stabilləşdirici vergilərin tətbiqi Almaniyada həyata keçirilir. Lisenziyalaşdırma ya vurğu Böyük Britaniyada, Fransada və İtaliyada aparılır. Eyni zamanda, lisenziyalaşmaya əlavə yerli vergi - lisenziya rüsumu kimi baxmaq olar. Yaponiyada problem, əsasən, torpaq vergisi dərəcələrinin dəyişdirilməsi (manipulyasiyası) vasitəsi ilə həll edilir.

Həddindən artıq «qaynar» konyunkturu məhdudlaşdırmaq lazım olduqda, ən səmərəli və etibarlı vasitə - bu və ya digər formada vergilərin artırılmasıdır. Digər bir vasitə - vergi güzəştlərinin ləğvidir.

Bəzi hallarda, yeni vergilərin tətbiqi tənzimlənmə vasitəsi ilə aparılır. Buna klassik misal olaraq, XX-ci əsrin əvvəllərində Almaniyada tətbiq edilən və hələ də orada mövcud olan sirkə vergisini göstərmək olar. Buna səbəb, həmin məqsədlər üçün çaxırdan istifadəni dayandıraraq, süni sirkənin yaradılmasıdır. Həmin vergidən gələn pul vəsaitləri yalnız onun tutulmasına çəkilən xərcləri ödəyə bilirdi. lakin texniki məsələ həll edilmişdir və tənzimləyici iqtisadi məqsədə nail olunmuşdur. Bu vergi iqtisadi relikviya kimi saxlanılır və bu gün Almaniyanın büdcəsinə bir neçə million marka xeyir verir.

Almaniya üzrə daha müasir bir misal - verginin artırılması vasitəsi ilə artıq iqtisadi deyil, sosial vəzifənin həll edilməsi. tütünə tətbiq edilən aksizin kəskin artmasından sonra, siqareti tərgidənlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bundan əvvəl isə, uzun müddət ərzində siqaret çəkmənin insan orqanizminə zərər verməsi haqqında kompaniyanın gedişində heç belə nəticələr əldə etmək mümkün olmamışdır.

Qərb ölkələrində, vergilər vasitəsi ilə ekologiya problemləri də həll olunur. Bir vaxtlar, Almaniyanın sənayesi, avtomobillərin katalizatorlarla təciz olunması haqqında qərara müqavimət göstərirdi. Həmin dövrdə bu katalizatorlarla təciz olunmuş avtomobillərə vergi kəskin olaraq aşağı salınmışdır. katalizatorlu avtomobillərdə istifadə olunan benzin növlərinə aksiz vergisi aşağı salınmışdır. Bununla yanaşı, tərkibində miss və köhnə motorlarda istifadə edilən digər əlavələr olan benzin sortlarına aksiz artırılmışdır. Belə yolla, katalizatorlara çəkilən «əlavə» xərclər kompensasiya olunurdu.

Bu gün Almaniya avtomobillərə tətbiq edilən vergi iki amildən asılıdır: silindrin həcmi, yəni motorun gücü, və katalizatorun mövcud olması (və ya olmaması). Motr silindrinin həcmi 100 kub. desimetr olduqda, katalizatorlu avtomobilin sahibi 13 marka 20 pfenninq, katalizatorsuz isə - 30 marka ödəyir. Katalizatorla təciz olunmuş daha az gücə malik maşınların sahibləri vergidən azaddırlar.

Motorun ekoloji təmizliyini nəzərə alan differensial avtomobil vergiləri, hələ XX-ci əsrin 70-ci illərindən ABŞ, hal-hazırda isə, praktiki olaraq hər yerdə tətbiq olunur.

Dövlət, qiymətin əmələgəlməsi vasitəsi ilə də iqtisadiyyata maliyyə təsirini həyata keçirir. Məsələn, Avropa iqtisadi valyuta və siyasi ittifaqında (Aİ) kənd təsərrüfatı məhsullarına tədarük qiymətləri yalnız bazar metodları ilə deyil, çox vaxt, Brüsseldə yerləşən Aİ rəhbər orqanları tərəfindən direktiv şəkildə təyin edilir. Özü də, qiymətlər, məhsul istehsalının maya dəyərindən kifayət qədər çox olan yüksək səviyyədə saxlanılır. Bunun iki məqsədi var: birinci - fermerlərin dəstəklənməsi; ikinci - ərzaq məhsullarının səmərəli istifadəsi. Süni sürətdə

dəstəklənən yüksək qiymətlər səbəbindən, məhsullar qənaətlə sərflənir, tələb real ehtiyacları keçmirdi, bu da müəyyən artıqların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrdə yerli idarəetmə orqanları ictimai istifadə sahələrinin məhsuluna qiymətləri tənzimləyirlər. Hətta azad bazar şəraitində ictimai istehsalın tələbləri qiymətlərin tənzimlənməsini şərtləndirir, çünki bu sahənin orta tariflərə ehtiyacı var. Əsas tənzimlənmə prinsipi, ictimai istifadə sahələrinə aid müəssisələrin gəlir normasının əsas kapitalla 5-7% həcmində məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, əgər şirkətin gəlir norması müəyyən edilmiş səviyyəni aşarsa, belə məhsullara yeni tariflər tətbiq edə bilərlər (məsələn, suya, elektrik enerjisinə və s.). Analoji vəziyyət Almaniyada və Yaponiyada müşahidə olunur. Yerli idarəetmə orqanları kommunal xidmətlərə qiymətləri tənzimləyir, ayrı-ayrı regionlar üzrə onların son həddini təyin edirlər.

Daha bir faktı qeyd etmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı azad sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanır. Rəqabətli bazar mexanizmi resursların bölüşdürülməsini tənzimləyir və orta gəlir norması nəzərə alınmaqla, əmtələrin istehsalına çəkilən xərcləri əks etdirən səviyyədə bərabər çəkili qiymətlərin təyin edilməsini təmin edir. Bu necə baş verir? Rəqabətli bazar şəraitində şirkətlər öz məhsullarına və xidmətlərinə sərbəst şəkildə qiymət təyin edə bilmirlər. Onlar, analoji məhsul və xidmətləri təklif edən digər şirkət və müəssisələr tərəfindən təyin edilən qiymətləri nəzərə almalıdırlar. Rəqabətli bazar istehlakçıya seçim hüququ verir, və bu da onun əsas xüsusiyyətidir. Alıcı üçün mübarizə zamanı qiymətlər, istehsal məsrəflərinə yaxınlaşan səviyyəyə qədər azalmağa başlayır.

Lakin, monopoliyalar yarandıqda, bazar mexanizmi artıq işləmir ki, bu da resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə və istifadəsinə və qiymətlərin artmasına gətirib çıxarır. Məsələn, İkinci dünya müharibəsinin bitməsindən əvvəl Almaniya, çox böyük iqtisadi və siyasi gücə malik olan iri kartellər ölkəsi idi. ABŞ-nın da təsərrüfat həyatında monopoliyalar böyük rol oynayırdılar.

Nəzəri olaraq, bazarda yeganə əmtəə istehsalçısı olanda, monopoliya yaranır. Belə bazarda rəqabət yoxdur, çünki sadəcə olaraq, rəqib yoxdur. Monopolist bazarı tam olaraq təmin edir. O, öz məhsuluna görə istədiyi qiyməti

təyin edə və ya onu istədiyi həcmdə bazara çıxarda bilər. Bunların ikisini də eyni vaxtda etmək alınmayacaq, çünki qiymətlər artarsa, tələb məhdudlaşacaq.

Monopoliyalar müxtəlif səbəbdən əmələ gəlir. Məsələn, sət rəqabət daha zəif və azsəmərəli işləyən şirkətləri bazardan çıxarır, və bu proses o zamana qədər gedir ki, həmin sahədə bir şirkət dominant qalır. Digər yol - həmin sahə çərçivəsində bir neçə iri şirkətlərin ardıcıl olaraq birləşməsi və iri şirkətlərin kiçik şirkətləri udmasıdır. Müharibədən əvvəl Almaniyada geniş tətbiq edildiyi kimi, monopoliyalar kartellərin təşkil edilməsi yolu ilə də yaradıla bilər: əvvəllər müstəqil olan şirkətlər istehsal etdikləri məhsulun qiyməti və ona kvotalar haqqında razılaşma imzalayırlar. Dünyavi kartellərin bir növü - Neft ixrac edən ölkələr Təşkilatı olan OPEK-dir. BĞöyük Britaniyada Süd satıcıları Şurası mövcuddur. Nəhayət, nadir təbii resurslar yataqlarına sahib olan şirkətlər bazarda inhisarçı vəziyyəti tuta bilər.

Bəzi hallarda dövlət də inhisarçı ola bilər. Ayrı-ayrı sahələrdə rəqabət, yalnız, çox bahalı avadanlığa çəkilən xərclərin təkrarlanmasına və təsərrüfatın səmərəliliyinin ümumi azalmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, şəhərlərin elektrik enerjisi ilə, su təminatı ilə təminatında, telefon əlaqəsində, qaz sənayesində, dəmiryolu nəqliyyatında rəqabətin olması üçün bir neçə kabel şəbəkəsinin, boru kəmərlərinin, dəmir yollarının və s. salınması tələb olunur. Lakin dövlət razılığı və hətta inhisarçılığın yaradılması zamanı onların neqativ nəticələri ilə mübarizə aparmaq lazımdır.

ABŞ-da «monopoliya (inhisarçılıq)» anlayışı, konkret bazarda belə təsirə malik şirkətə və ya şirkətlər qrupuna tətbiq edilir. Bu vəziyyət, rəqabəti aradan qaldıraraq, təchizatın həcmi və şərtlərini tənzimləyərək və qiymətləri təsbit edərək, müştərilərə ziyan vurur. Eyni zamanda, təsərrüfat vahidinin mütləq həcmi onun sahədə və ya bazarda inhisarçı mövqeyini müəyyən etmir. Həcmindən asılı olmayaraq, şirkət o zaman inhisarçı hesab edilir ki, konkret əmtəə bazarında və ya coğrafi bazarda satışın əksər hissəsi ona məxsus olsun.

Monopoliyaların fəaliyyətinin neqativ nəticələrinin məhdudlaşdırılması bir neçə istiqamət üzrə aparılır. Onların arasında - şirkətin gəlirlərinə tətbiq edilən

progressiv vergitutma, izafi mənəfəətə vergilər vardır. Praktiki olaraq bütün ölkələrdə antitrust qanunvericiliyi fəaliyyət göstərir. Məsələn, Almaniyanın qanunları rəqabət qaydalarını təyin edir və azad rəqabətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırlar. Belə ki, sahibkarlar arasında qiymət razılaşmaları qanunla qadağan edilir. Müxtəlif müəssisələrin birləşdirilməsi qanuniləri kartellər üzrə federal idarə tərəfindən müəyyən edilir. Onlar öz qərarını, alim və iqtisadçılardan ibarət müstəqil komissiyanın yekun nəticəsi əsasında verirlər, çünki bazar münasibətlərinin əsasında azad rəqabət durmalıdır. Bu tədbirlərə, kiçik biznes müəssisələrinin hərtərəfli dəstəklənməsi də aiddir.

ABŞ-da və Yaponiyada sət antitrust qanunvericiliyi fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, rəqabət haqqında qanunlar, bir qayda olaraq, infrastruktur sahələrinə: nəqliyyat, bank işi, kommunal təsərrüfatlar (su və enerji təcizati) aid edilmir. Onlar çox vaxt, hasilat sənayesinə - kömür hasilatı, polad istehsalı, qismən kənd təsərrüfatına (Almaniya) da aid edilmirlər. Bu sahələrdə dövlət qiymətləri istehsalın həcmi, bazara çıxışı tənzimləyir. Belə hesab edilir ki, burada rəqabət, həmin sahələrin üzərinə qoyulan funksiyaları uğurla yerinə yetirməyi təmin edə bilmir. Belə sahələrdə dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi çox böyükdür, çünki onlar üçün ən əsası gəlir deyil, cəmiyyətin tələbatını ödəməkdir.

1.2.Maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.

Bank sektorunun mövcud müasir vəziyyəti və iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər belə deməyə əsas verir ki, maliyyə-bank sisteminin sabit şəkildə inkişafı bilavasitə ölkəmizin iqtisadiyyatına təsir edir.

Azərbaycanda bank fəaliyyətinin inkişafının mühüm vəzifələrindən biri inkişaf etmiş mühitdə bank fəaliyyətinin konstruktiv və mükəmməl tənzimlənməsi mexanizminin axtarılmasıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi bu fəaliyyət növünü makroiqtisadi vəzifələrin həllinə yönəldilməsi, bazarın bank sferasında yaratdığı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, maliyyə-vergi metodlarının köməkliyi ilə kommersiya bankları sisteminin idarə olunmasının çevik siyasətinin aparılması məqsədi güdür.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi problemini həm bütövlükdə bank sisteminin stabil və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi, həm də ölkə iqtisadiyyatı inkişaf tempi və əsas istiqamətlərinə bankların təsiri mövqeyindən nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi probleminə yerli və xarici alimlərin elmi yanaşmaların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi “bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi” və “bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi” kimi anlayışları tanımaq imkanı verdi.

Çox hallarda iqtisadi ədəbiyyatda “vergi tənzimlənməsi” anlayışı “vergi siyasəti” anlayışı ilə eyniləşdirilib. Lakin məlumdur ki, vergi siyasəti qarşılıqlı əlaqədə olan vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti kimi fəaliyyət sferaları kompleksindən ibarət olan vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, vergi tənzimlənməsi vergi siyasətinin konkret olaraq həyata keçirilməsi mexanizmlərindən biridir və həm büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrində vergilərin tərkibi, həm də vergi tutulmalarının həcminə görə optimal vergi sistemini müəyyən edir.

Bununla əlaqədar olaraq fikrimizcə, “bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi” anlayışının digər tərifə təklif oluna bilər. Bir digər tərifə görə, dövlətin vergi siyasətinin tərkib hissəsi vergituma vasitəsilə bankların

dayanıqlığına, iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşu istiqamətində maliyyə vasitəçiliyi kimi fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsinə şərait yaradan vergi funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının həyata keçirdikləri tədbirlər kompleksidir.

Zənnimizcə, təklif etdiyimiz müəyyənləşdirmə, iqtisadi ədəbiyyatda təklif olunan tərifdən fərqli olaraq, təkcə fiskal deyil, vergilərin bütün funksiyalarının həyata keçirilməsinin lazım olmasını, eləcə də bank fəaliyyətinin iqtisadiyyatın real sektoruna maliyyə-kredit xidmətlərinə yönəldilməsi məqsədilə vergi təsirini nəzərə alır.

Bankların vergiyə cəlb olunması konsepsiyası hazırlanarkən nəzərə almaq lazımdır ki, banklar bazar təsərrüfatının mühim sferası kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, banklar yalnız maliyyə məhsullarının realizə edilməsində yalnız vasitəçi deyil, həm də səciyyəvi bank məhsullarının istehsalçıları kimi çıxış edirlər.

Kommersiya bankları vergi münasibəti iştirakçılarının mühim qrupu olmaqla yanaşı, həmçinin vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlə əlaqədar aşağıda göstərilən mövqelərdən çıxış edir:

- müstəqil vergi ödəyicisi kimi;
- digər vergi ödəyicilərinin (təşkilatların, müəssisələrin, vətəndaşların) maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirən və bununla əlaqədar vergi orqanlarına spesifik xidmətlər göstərən (o cümlədən , vergilərin hesablanması, düzgünlüyü və büdcəyə vaxtında köçürülməsinin yoxlanılması üçün lazımı informasiyanın təqdim olunması), dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında vasitəçi kimi;
- vergi agenti kimi (vergilərin hesablanması, vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilmiş vergilərin pul vəsaitlərindən tutulması və dövlət büdcəsinə köçürülməsi).

Bankların vergi münasibətlərindəki rolu 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.1

Bank, dövlət və təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsi kimi vergi münasibətlərinin tərkibi

Vergi münasibətləri sistemində bankların rolu	Vergi münasibətlərinin tərkibi
<ul style="list-style-type: none"> ▪ vergi ödəyicisi kimi ▪ vergi agenti kimi 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ vergi ödəyicisi kimi bankların dövlətlə vergi münasibətləri; ➤ vergilərin hesablanması, gəlirlərin ödənmə mənbəyində tutulması və büdcə sistemində köçürülməsi üzrə vergi agenti kimi bankların dövlətlə vergi münasibətləri.
<p>dövlət və digər vergi ödəyiciləri arasında maliyyə vasitəçisi kimi</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ vergilərin büdcəyə ödənilməsi üzrə vergi ödəyicilərinin tapşırıqlarının müəyyən olunmuş müddətlərdə icra edilməsi baxımından bankların vergi münasibətləri; ➤ vergi ödəyicilərinə açılmış hesabların uçotu, hesablaşma-kassa əməliyyatları zamanı vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzrə vergi münasibətləri.

Beləliklə, bank öz fəaliyyəti prosesində eyni zamanda özünün vergi öhdəlikləri üzrə vergi agenti, vergi ödəyicisi və konkret vergi ödəyicisi ilə dövlət arasında maliyyə vasitəçisi kimi, digər vergi ödəyicilərinin vergi ödənilməsinə şərait yaradan şəxs kimi çıxış edir.

Vergi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi kommersiya banklarının əsas rolu digər ödəyicilər tərəfindən vergi qanun pozuntusunun qarşısının alınması üzrə onların üzərinə mühim vəzifənin qoyulmasıdır. Banklar vergi qanunvericiliyinə riayət olunması baxımından ikiqat məsuliyyət daşıyır:

- ❖ 1) özlərinin vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsinə görə;
- ❖ 2) müştəriləri olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə görə.

Banklar cinayət törədən məsuliyyətə görə Cinayət Məcəlləsinə, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmamasına görə məsuliyyətə bank və digər kredit təşkilatları qarşı inzibati cərimələr isə İnzibati Xətalər Məcəlləsinə əsasən cəlb edilirlər.

Bankların dövlətin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna münasibətdə nəzəri-metodoloji təsəvvür və yanaşmaların sistemləşdirilməsi və tətbiqi vergi sistemindəki islahatların tendensiyalarına təsir göstərən aşağıdakı amilləri qeyd etməyə imkan verir:

- bank sisteminin inkişaf istiqamətləri (həmcinin də, bank tərəfindən yaradılan təşkilati-hüquqi formalar);
- bank tərəfindən həyata keçirilən səciyyəvi əməliyyatlar və tətbiq edilən texnologiyalar;
- dövlət maraqlarına toxunan və bank vasitəsi ilə təsir edilməsi mümkün olan, baş verən iqtisadi proseslər (inflyasiya, xarici valyutanın tədavülü, nağd dövriyyənin miqyası, nağdsız hesablaşma formaları);

Yuxarıda qeyd edilən amillər banklara münasibətdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərində öz əksini tapır:

- 1) bank sektoruna düşən ümumi vergi yükünün dəyişməsi;
- 2) bəzi vergilər üzrə vergi bazasının formalaşmasının xüsusi qaydasının müəyyən olunması;
- 3) xüsusi vergilərin tətbiq (ləğv olunması), yaxud ayrı-ayrı gəlir və əməliyyatlar üzrə vergi güzəşti və azad olmaların verilməsi;
- 4) vergi orqanları və banklar arasındakı münasibətlərin xarakterinin inkişaf etdirilməsi.

Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi istiqamətləri hazırlanarkən onun həyata keçirilməsi üçün vergitutmanın 2 əsas prinsiplərinə əsaslanmaq lazımdır:

- 1) Komplükslilik prinsipi (vergi tədbirləri tətbiqinin təsərrüfat subyektlərinin məqsəd və maraqları nəzərə alınmaqla, dövlət tənzimlənməsinin digər formaları ilə əlaqələndirilərək tətbiqi);
- 2) Vergi ödəyicisi fəaliyyətinin səmərəliliyinin vaxtında təmin olunması prinsipi (vergitumadakı dəyişikliklər normativ baza və vergituma subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət sistemindəki struktur dəyişiklikləri və yeniliklərə müvafiq həyata keçirilməlidir).

Kommersiya banklarının vergi tənzimlənməsi mexanizmi təsir istiqamətlərinin və tənzimlənmə metodlarının müəyyən olunmasından, tənzimlənmənin məqsəd və müxtəlif üsullardan istifadə olunması imkanlarından ibarətdir. Bank sistemində vergi təsirinin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə təsir istiqamətlərini dəqiqləşdirmək lazımdır.

“Vergi tənzimlənməsi” anlayışının şərtlərində “tənzimləmə” və “təsir” terminlərinin səslənməsi müşahidə edilir. Bu sözlərin mənası belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, təsir vasitəsi ilə tənzimləmə, son nəticədə müəyyən tədbirlər vasitəsi ilə təsir dövlət tərəfindən obyektlərə göstərilən təsirlə eynilik təşkil edir. Vergi tənzimlənməsinə münasibətə gəldikdə isə bu vergi növləri, vergi güzəştləri, vergi dərəcələri və digər vergitutma elementləri vasitəsi ilə dövlətin iqtisadiyata göstərdiyi təsir nəzərdə tutulur.

Təsir istiqamətlərinin müəyyən olunması, mahiyyəti bank fəaliyyətinin amili kimi vergitutmanın hansı metodlarından istifadə edilməsi, onların kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə hansı dərəcədə və necə təsir edəcəyi kimi, digər problemləri ön plana çəkir.

Bank fəaliyyətində ölkənin vergi təsiri metodu – vergitutma sistemindən istifadə etməklə bank sferasında hər hansı məqsədlərə nail olunması üsuludur.

Bank fəaliyyətində ölkənin vergi təsiri metodları təhlil edilərkən vergi tənzimlənməsinin qanunverici, inzibati, məhkəmə və məhkəməyə qədər tənzimləmə metodları qeyd olunmalıdır.

Qanunverici metod ayrı-ayrı vergilərin tətbiqi və ləğv olunmasını, yaxud vergitutma obyektinin dəyişməsinə nəzərdə tutan, yeni vergi qanunvericiliyinin işlənməsi və tətbiq olunması yolu ilə vergitutma sisteminin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu metod vergilərin tətbiqi və ləğv olunması, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin verilməsi və ya ləğv edilməsi, vergitutma bazasının dəyişdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Yəni qanunverici metodun realizə olunmasında vergilərin tənzimləyici rolu özünü daha çox biruzə verir. Dövlət vergi dərəcəsi, güzəşti və sanksiyaları (cərimələr) ilə maneə etməklə, vergitumanın şərtlərini dəyişməklə, bir vergini tətbiq, digərini isə ləğv etməklə, müəyyən sahə və

istehsalatların inkişafının sürətləndirilməsi, cəmiyyət üçün aktual problemlərin həlli üçün şərait yaradır. Qanunverici metod dövlətə ölkə iqtisadiyyatına, təkrar istehsal prosesinin müttün mərhələlərinə real təsir etmək imkanı verir.

Bank fəaliyyətinə dövlətin vergi təsirinin inzibati metodu dedikdə, vergi orqanlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bütün vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur.

İnzibati metod aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- 1) kommersiya banklarında kameral və səyyar vergi auditinin və məcburi audit yoxlamasının aparılması;
- 2) kommersiya banklardan tutulan bu və ya digər verginin səmərəlilik və məqsədəuyğunluğunun monitorinqi;
- 3) vergi ödəyicisi olan hüquqi və fiziki şəxslərin uçotunun inkişaf etdirilməsi;
- 4) vergi orqanlarını bilavasitə vergi ödəyiciləri ilə iş aparması (informasiyalaşdırma, vergi qanunvericiliyinin şərh – təlimatların, metodik tövsiyələrin nəşri).

Beləliklə, inzibati metod yalnızca vergi orqanlarının nəzarət işini deyil, həmçinin də icra hakimiyyəti orqanlarını izahat və məsləhət işlərini də nəzərdə tutur.

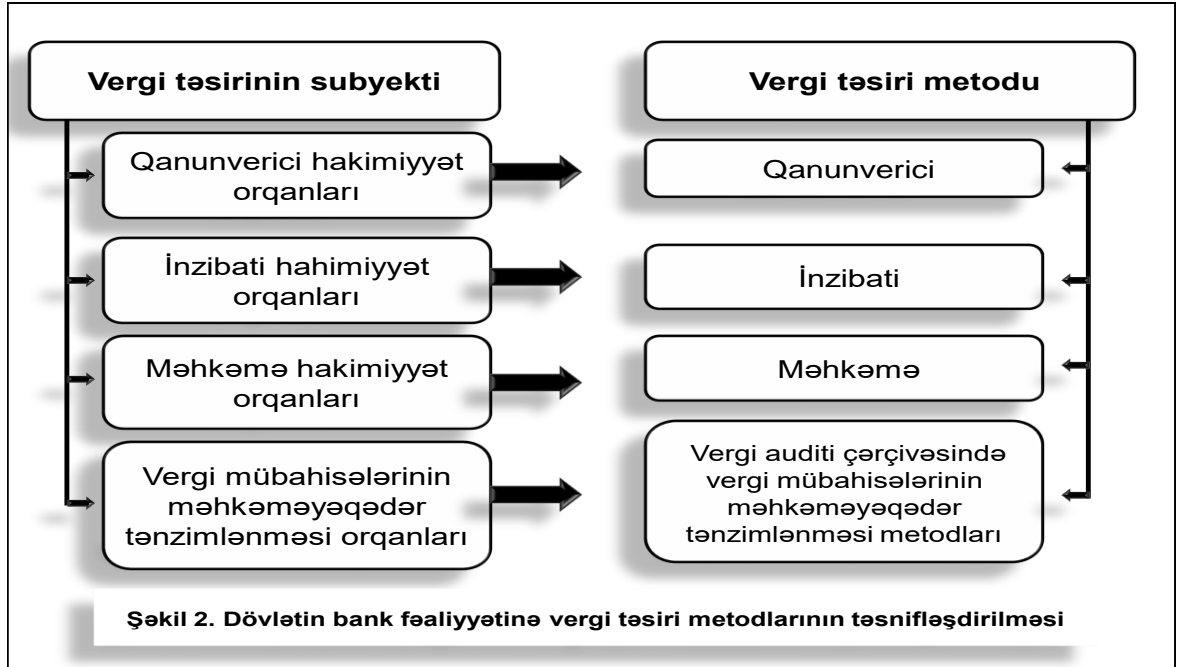
Məhkəmə metodu vergi hüquq münasibətləri prosesində vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında yaranan ziddiyətlərin həllini nəzərdə tutur. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti dövlət və vergi ödəyicilərinin hüquq və maraqlarını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sistem nə qədər güclü və təkmil olarsa, bazar şəraitində iqtisadi subyektlərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün imkanlar, həm də həmin dövlətin iqtisadiyyatı daha sağlam və güclü olar.

Beləliklə, effektiv məhkəmə sisteminin yaradılması ümumdövlət səviyyəli məsələdir və bütövlükdə bütün ölkənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Vergi auditini çərçivəsində vergi mübahisələrinin məhkəməyə qədər tənzimlənməsi metodu – ilkin mühakimə mərhələsində hüquqi və fiziki şəxslərlə vergi orqanları arasında yaranmış mümkün mübahisələrin məhkəməyə qədər tənzimlənməsi prosedurudur. Məhkəməyə qədər tənzimləmə məhkəmə araşdırmasına

münasibətdə olduqca az vaxt tələb edir, bəzi hallarsa isə mübahisələrdə öz mövqeyini və hüquqlarını qorumaq üçün təsirli müdafiə tədbiridir.

Bank fəaliyyətinə dövlət vergi tənzimlənməsi metodları 2 saylı cədvəldə göstərilmişdir.

Bankların vergiyə cəlb olunması metodologiyası hazırlanarkən aşağıdakı baza qaydalarını nəzərə almaq lazımdır:

❖ müvəkkil orqanlar tərəfindən bankların fəaliyyətinin dövlət və mülki-hüquqi tənzimlənməsinin birbaşa formalarının üstünlük təşkil etdiyi vaxt maliyyə alətləri dolaylı xarakter daşmalıdır ki, bu da dövlətin iqtisadiyyatında və bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərində bank sisteminin səciyyəvi rolu ilə ifadə olunan, obyektiv ictimai-iqtisadi səbələrdən irəli gəlir;

❖ ayrı-ayrı vergilər üzrə vergi bazasının hesablanması mexanizmi hazırlanarkən, bank əməliyyatları və gəlirlərinin iqtisadi xassələrini, eləcə də bank sisteminin fəaliyyətinə münasibətdə normativ və qanunverici tələbləri tətbiq edən orqanlar tərəfindən onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş olan tədbirləri nəzərə almalıdır;

❖ bankların büdcəyə vergi ödənişləri üzərində nəzarətin səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması vacibdir, ona görə ki onları operativ peşəkar fəaliyyətindəki müstəqilliyi heç də dövlət, o cümlədən

kredit təşkilatları tərəfindən vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzərində vergi orqanları tərəfindən nəzarətin olmaması demək deyil.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunması sistemi onların inkişafına, eləcə də sərfəli dövlət proqramlarına maliyyə resurslarını qoyuluşuna şərait yaratmalıdır.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunması sistemi təkmilləşdirilərkən aşağıdakıların nəzərə alınması vacibdir:

- milli iqtisadiyyatda investisiyanın stimullaşdırılması üçün bir neçə il ərzində vergituma sahəsində qanunvericilik bazasının dəyişilməz qalması;
- vergilərin məbləğinin bankın sərəncamında qalan mənfəət məbləğinin 50 faizindən yuxarı olmaması məqsədilə, mənfəətin vergitumadan yayındırılması hallarının minimallaşdırılması;
- indiki böhran şəraitində bankların dövlət üçün lazım olan proqramlara investisiya qoyuluşunu stimullaşdırılması üçün investisiya kreditlərinə görə alınan faizlərin mənfəət vergisinə cəlb edilməməsi .

Beləliklə, bütövlükdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin ayrılmaz əsas tərkib hissəsi olan kommersiya bankları fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmi olduqca mürəkkəb və müxtəlifdir. Bu prosesdə ən mühim həlqə kimi vergi siyasəti çıxış edir. Bank fəaliyyətinə təsirin əksər metodları vergi xarakterli olmaqla makroiqtisadi vəzifələrin həllinə köməklik göstərir. Buna görə də kommersiya bankları fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi həm ayrı-ayrı kredit strukturlarının, həm də bütövlükdə bank sistemi üçün əhəmiyyətli nəticələr verə bilər.

Bank tənzimləməsi və nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri aşağıda göstərilmişdir:

- ❑ bank nəzarəti rejiminin müəyyən olunması və lazım gəldikdə risklərin idarə edilməsi kimi, kredit təşkilatları tərəfindən qəbul olunmuş risklərin xarakterindən irəli gələn nəzarət tədbirləri görmək;
- ❑ kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin tətbiq edilməsi (idarəetmə və daxili nəzarətin keyfiyyətinin

qiymətləndirilməsi də daxil edilməklə) və ilkin reaksiya sistemi fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- ✚ bank nəzarəti çərçivəsində qəbul edilmiş olan qərarların operativ və effektivliyinin artırılması.

Kredit təşkilatları və maliyyə bazarının digər iştirakçıları üçün bərabər rəqabət şəraitinin təmin edilməsi və bazar intizamının möhkəmlənməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi vacibdir:

- bank xidmətləri infrastrukturunun inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin qurulması (əsasən regionlarda);
- kredit təşkilatları fəaliyyətinin, həmçinin mülkiyyətçilərin (səhmdarların və iştirakçıların) strukturunun şəffaflığının təmin olunması;
- beynəlxalq audit standartlarına əsasən hazırlanmış olan audit fəaliyyəti standartlarının tətbiq edilməsi yolu ilə audit fəaliyyətinin keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması.

Kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə sferasında aşağıdakılara xüsusi diqqət etmək lazımdır:

- ✚ bankların fəaliyyəti prosesində yaranan risklərin idarə olunmasının effektivliyinin artırılması (o cümlədən də şəxslərlə əlaqədar əməliyyatlara aid, həmçinin də texnoloji risklər qrupu və təhlükəsizlik riskləri);
- ✚ daxili nəzarət sisteminin effektivliyinin artırılması;
- ✚ korporativ idarəetmə sisteminin bütün kateqoriyadan olan maraqlı şəxsləri (o cümlədən , səhmdarlar da daxil olmaqla) təmin edə biləcək müəyyən şəffaflıq dərəcəsinə nail olunması, kredit təşkilatlarının fəaliyyəti məsələləri üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş informasiyanın dəqiq açıqlanması (onun maliyyə vəziyyəti, mülkiyyətçilər və idarəetmənin strukturu da daxil edilməklə);
- ✚ mülkiyyətçilərin hüquqlarının təmin olunması.

Bank biznesi infrastrukturunun inkişafında iştirak sahəsində dövlət və Mərkəzi Bank əmanətlərin sığortası sisteminin fəaliyyətinə, real zaman rejimində banklararası hesablaşmalar sisteminin yaradılmasına mühim diqqət yetirirlər.

Hökumət ölkənin maliyyə sferasında əlavə olaraq kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunmasına diqqət yetirəcək və kapitalında iştirak etdiyi bankların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər görəcək (bank xidmətləri bazarında rəqabətin inkişafı üzrə tələblərə riayət olunması şərtilə).

Bank sektorunun inkişafı və keyfiyyət parametrlərinin dinamikası dövlətin iqtisadiyyatının inkişaf tempindən (ÜDM həcmi, ticarət və ödəniş balansının dinamikası, valyuta məzənnəsi, böhranın səviyyəsi, bazar faiz dərəcələri, nağd və nağdsız hesablaşmaların payı kimi həlledici göstəricilər də daxil olmaqla) çox asılıdır.

Bank sektorunun fəaliyyət göstəricilərinin artımı, onun fəaliyyət şəraitinin təkmilləşdirilməsi, kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə və daxili nəzarət sferasında həyata keçirilən praktiki hərəkətlər, qəbul edilən risklərin idarə olunması nəticəsində baş verir.

Bank sektorunun inkişafı ən əsas olaraq iqtisadi metodlarla stimullaşdırılmalıdır. Bank xidmətləri həcmnin daha da artırılması bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının zəifləməsi hesabına baş verməməlidir.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) qarşı tədbirlər sahəsində nəzarətin beynəlxalq standartlar və dövlətin qanunvericiliyi praktikasında tətbiq olunan təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi məsələsi aktual olaraq qalır.

Kredit təşkilatlarının real sahiblərinin fəaliyyətinin şəffaflığının təmin olunması üzrə tədbirlər görmək, həmin fəaliyyət zamanı daxili nəzarət sistemində tələblərin müəyyən olunması üzrə nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına qarşı tədbirlər sahəsində mövcud qanunvericiliyə riayət edilməsi məsələləri üzrə kredit təşkilatlarının təftiş yoxlamasının keçirilməsinə qoyulmuş məhdudiyyətin aradan

qaldırılması, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hallarda kredit təşkilatlarına bank (əmanət) hesabları müqavilələrinin ləğv edilməsi hüququnun verilməsi lazımdır.

1.3. Kommersiya banklarında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətləri.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasını nəzərdən keçirərkən mövcud vergitutma sistemində çoxsaylı problemlər aşkar etmək olar. Bu günkü gündə ən aktual məsələ kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasının optimallaşdırılmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq da dövlətimizdə fəaliyyət göstərən və dünyanın müasir ölkələrində olan kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunması modellərinin müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır. Bu təhlili sözügedən məsələdəki çatışmamazlıqları aşkar edə bilir. Ölkəmizdə banklar tərəfindən ödənilən mənfəət vergisi üzrə vergituma bazasının formalaşmasında olduqca səciyyəvi xüsusiyyətlərin olması maliyyə institutları, o cümlədən kommersiya bankları üçün vergi güzəştlərinin təqdim olunmaması praktikasının mövcud olması ilə əlaqədardır.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasının optimal sisteminin qəbul olunması olduqca mürəkkəb və bir gündə həll olunan məsələ deyil, çünki onlar vergi sistemində bir neçə funksiyanı da yerinə yetirirlər. Birincisi, onlar vergi ödəyicisidir və büdcəyə vergiləri ödəyirlər, ikincisi dövlətin xeyrinə vergi ödənişlərini həyata keçirməklə vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında vasitəçilik edir və nəhayət vergi ödəyicilərinin ödədikləri pul vəsaitlərindən vergiləri hesablamaq, tutmaq və büdcəyə vergi ödənişlərini köçürməklə, vergi agenti rolunu oynayırlar.

Mövcud vergitutma sistemində kommersiya bankları sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi mənfəət vergisi, ƏDV, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi, əmlak vergisi, torpaq vergisi, gəlir vergisi və yol vergisi ödəyirlər. Eyni zamanda, banklar vergi agenti olduqları üçün işçilərinin əmək haqqından gəlir vergisi hesablayır və tutur, eləcə də ümumi əmək haqqı fondundan sosial sığorta fonduna ayırmalar edir. Banklar tərəfindən ödənilən vergilər arasında isə ən çox xüsusi çəkiyə malik olanları isə mənfəət vergisi və sosial sığortaya ayırmalardır .

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemi mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının optimallaşdırılmasından ibarətdir. Mənfəət vergisi üzrə elə

vergitutma bazası formaalaşdırmaq lazımdır ki, banklara inkişaf etmək imkanı versin. Bankların vergiyə cəlb edilməsi sistemi iqtisadiyyatın artımına köməklik etdiyi üçün onların iqtisadiyyatın real sektoruna verilən kreditlərdəki payının, qiymətli kağızlar və valyuta bazarına maliyyə qoyuluşlarını artırmaq lazımdır. Belə olduğu halda isə kredit təşkilatlarının, iqtisadiyyatın real sektoru müəssisələrinin gəlirlərinin artmasına və öz növbəsində büdcə gəlirlərinə müsbət təsir göstərmişolacaq.

Xarici dövlətlərdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasında vergi tənzimlənməsinə və bank fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət verilir. Hazırda stimullaşdırmanın aşağıdakı bir neçə üsulu mövcuddur:

Zərərin keçirilməsi – bankların cari ilin zərərlərini gələcək vergi dövrlərinə keçirə bilməsi.

Vergi dərəcələri – kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişdirilməsi, kiçik və yeni yaradılmış kommersiya bankları üçün güzəştlər verilməsi, vergiyə cəlb olunmayan və ya O (sıfır) dərəcəsi ilə cəlb olunan fəaliyyətdən olan gəlirlərin tərkibinin dəyişdirilməsi, bəzi əməliyyat növləri üçün vergi dərəcəsinin dəyişdirilməsi.

Vergi bazası ilə əməliyyatlar – vergituma məqsədləri üçün səciyyəvi sayılan əməliyyatlar üzrə bank xərclərinin siyahısının dəyişdirilməsi; şübhəli borclar üzrə ehtiyatları formalaşdıran xərclərin vergitutma bazasından çıxılması; amortizasiya siyasətinin aparılması; ssudalar üzrə ehtimal oluna bilən itkilərə görə ehtiyatların yaradılması üzrə xərclərin vergitutulan gəlirlərdən çıxılması.

Uçot metodu – bankların vergiyə cəlb olunması məqsədilə gəlir və xərclərin uçotu metodunun (kassa və ya hesablama) seçilməsi .

Zənnimizcə, yuxarıda sadalanan stimullaşdırma üsullarından ən mühümü vergi bazası və vergi dərəcəsidir. Vergi sistemində tez-tez dəyişikliklərin olunması aşağıdakı problemlər yaradır:

- vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində qeyri-sabitlik;
- vergilərin dəyişdirilməsi və ödənişi ilə əlaqədar mütəmadi dəyişikliklərin olunması;

- kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunması üzrə qanunvericilikdə dəyişikliklərin olunması;
- ödənilən vergilər üzrə vergitutma bazasının müəyyən olunmasındakı problemlər.

Kommersiya bankları vergitutulan mənfəəti ssudalar üzrə ehtimal olunan itkilərə görə yaradılan ehtiyatlara ayırmaların məbləği qədər azaltmaq hüququna malikdirlər. Təəsüflər olsun ki, hazırda heç də bütün insanlar şüurlu olmadığı üçün ssuda vəsaitlərinin geri qaytarılma faizi olduqca aşağıdır. Bu vəziyyətin düzəldilməsi üçün banklar daha düşünülmüş kredit siyasətinin həyata keçirilməsi və öz müştəriləri olan borc alanlarla daha keyfiyyətli üzrə işlər, eləcə də kredit qoyuluşlarının effektiv iqtisadi təhlilini apara bilərdilər. Əgər deyilənlər yerinə yetirilərdisə kommersiya banklarının mənfəəti əhəmiyyətli dərəcədə artmış olardı.

Yaxşı olardı, dövlət kommersiya iqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan banklarının stimullaşdırılması məqsədilə mənfəət vergisinin dərəcəsini aşağı salsın.

Bundan başqa, istehsalın və bank sferasında investisiyanın həcmimin artırılmasını stimullaşdırmaq məqsədilə amortizasiya siyasətini inkişaf etdirmək, kredit təşkilatlarına cari dövrdə yaranmış zərərin gələcək hesabat dövrlərinə keçirilməsi hüququnu vermək lazımdır.

Əgər mənfəət vergisi üzrə vergi dərəcəsinin aşağı salınması kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasına stimullaşdırıcı təsir göstərməzsə, onda iqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli kreditləşdirilməsini həyata keçirən bankların bu vergidən müvəqqəti azad olunması modelini tətbiq etmək lazımdır.

Müəssisələrin banklardan uzunmüddətli kredit götürməsi üçün ən azı kreditlər üzrə faiz dərəcəsini azaltmaq vacibdir. Eyni zamanda bankların iqtisadiyyatın real sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən aldıkları mənfəətinin müvəqqəti olaraq azad olunması, yaxud vergi dərəcəsinin aşağı salınması lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda vergi dərəcəsinin aşağı salınması birdəfəlik xarakter daşımamalıdır, yəni bu güzəşt 3-5 il ərzində qüvvədə olmalıdır.

Zənnimizcə, əgər sözügedən güzəşt tətbiq edilərsə, onda büdcəyə daha çox pul vəsaitləri daxil olacaq. Belə ki, bu zaman müəssisələr inkişaf edir, deməli digər vergilərin, məsələn ƏDV ödənilməsi üzrə öhdəlikləri yaranır, çünki bu verginin vergitutma bazası mənfəət deyil, satışın həcmidir. Banklara gəldikdə isə heç də bütün bank əməliyyatları ƏDV cəlb olunmadığı üçün büdcə iri məbləğdə vergi ödənişləri məbləğini itirmiş olur. Məhz bu səbəbdən bankların ƏDV cəlb edilən əməliyyat növlərinin sayını artırmaq lazımdır ki, büdcə vergi daxilolmalarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış olsun.

Qeyd etmək vacibdir ki, hər bir dəyişikliyə nəzarət edilməli olduğu halda, bu gün belə nəzarət sistemi mövcud deyil. Ona görə vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər etməzdən əvvəl təyinatı üzrə uzunmüddətli kreditlərdən istifadə olunması üzərində nəzarət etmək lazımdır. Banklar öz istehsallarının günişləndirilməsi və iş yerlərinin sayının artırılması üçün aldıkları kreditlərdən səmərə əldə etmələri üçün müəssisələrə əlverişli şərait yaratmalıdırlar.

Həmçinin kənd təsərrüfat məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələrə güzəştli kreditlər vermək olar. Bunun üçün isə bankların sənaye və tikinti müəssisələrinə uzunmüddətli kreditlər verilməsi üzrə əməliyyatlarından olan mənfəətini vergidən azad etmək lazımdır. Fikrimizcə, təklif olunan şəraitin yaradılması heç də büdcə vergi daxilolmalarının azalmasına səbə olmayacaq. Belə ki, bu halda iş yerlərinin sayı artacaq ki, bu da banklar tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisinin əvəzinə, fiziki şəxslərin fəlir vergisi və sosial sığortaya ayırmaları hesabına böyük məbləğdə vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin etmiş olacaq.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması prosesində onları yalnız iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsinə stimullaşdırmaq deyil, həmçinin vergidən yayınması imkanlarını məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənlər brlə deməyə əsas verir ki, vergi stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin keçirilməsi və müəyyən bank əməliyyatlarını daha effektiv və realizə olunan edilməsi ilə əlaqədar vergi tənzimlənməsi artır.

Vergilərin vaxtında hesablanması və tam həcmdə büdcəyə ödənilməsi vergi qanunvericiliyində yuxarıda tövsiyyə etdiyimiz dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. Zənnimizcə, komməriya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə təkmiilləşdirilməsi vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olar. Bu isə öz növbəsində dövlətin inkişaf və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması prosesini sürətləndirəcək. Son nəticədə isə dövlət gəlirləri yenidən bölüşdürməklə, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin gəlirlərinin artırılması problemini həll etmiş, işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalı üçün normal şərait yaraqmış və sosial gərginliyin zəifləməsinə nail olacaq.

Komməriya bankları ölkə iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya qoyan ən iri təşkilatlardan biridir. Vergitutma sistemi büdcə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratmalıdır, yəni istehsalçıya istehsal güclərini və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satış həcmi artıraraq iqtisadi alət olmalıdır.

İnvestisiyanın aktiv şəkildə kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün həyatı dərəcədə vacibdir. Bu gün iri, orta və kiçik banklar yalnız kreditorlar kimi deyil, həmçinin real nəticənin əldə edilməsində maraqlı olan investor rolunda çıxış etməlidir.

Bank sistemində uzunmüddətli resurslar yaratmaq üçün sığorta kompaniyalarının və qeyri-dövlət fondlarının aktiv şəkildə inkişaf etdirilməsi lazımdır. Onların iqtisadi fəaliyyəti əsas hissəsi bank sektorunda yerləşdirilən uzunmüddətli ehtiyatların yaradılması ilə bağlıdır. Bunun üçün sığorta kompaniyalarının və qeyri-dövlət fondlarının xidmətlərini iqtisadi cəhətdən cəlbədiciləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan həmin xidmətlərə olan tələbatın vergi stimullaşdırılması siyasəti mühüm yer tuta bilər. Yəni əgər biz bankların investisiya aktivliyinə nail olmaq istəyiriksə, onda mövcud vergilər əmlak, həyat və səhətin, eləcə də pensiya yığımının uzunmüddətli sığortalanmasını stimullaşdırmalıdır. Bunun üçün isə müəssisənin vergitutma bazası formalaşarkən və vətəndaşlar tərəfindən gəlir vergisi ödənilərkən belə məsrəflərin uçotu məsələsində çevik siyasət hazırlanmalıdır.

Zənnimizcə, bank kapitalı tərəfindən iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyanın yönəldilməsinin stimullaşdırılması amili (investor banklara münasibətdə vergi taktika və strategiyasının hazırlanması) daha mühümdür. Bu məqsədə nail olunması üçün qanunverici və normativ qaydada bir sıra məsələlər həll olunmalıdır:

- büdcə vəsaitləri üzrə müsabiqələrin aparılması şərtlərinin dəyişilməsi (bunun üçün aktivlərin keyfiyyəti, kredit təşkilatlarının etibarlılığı, texnologiyanın səviyyəsi, iş təcrübəsi nəzərə alınmalıdır);
- bankları maddi istehsalatın kreditləşdirilməsinə stimullaşdırmaq üçün dövlət səviyyəsində qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi;
- iqtisadiyyatın real sektoruna birbaşa investisiyaya yönəldilmiş şəxsi kapitala dövlət zəmanəti verilməsi haqqında qanun qəbul edilməsi;
- mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən yaradılmış ehtiyatların məbləği qədər azaldılması;
- bankın xüsusi kapitalının hesablanması mexanizminin korrektə olunması yolu ilə ilkin yerləşdirmə zamanı istehsal müəssisələrinin səhm və paylarına kommersiya banklarının investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq;
- bir ildən yuxarı müddətə iqtisadiyyatın real sektoruna qoyulan investisiya kreditlərinin
- verginin emissiya olunmuş qiymətli kağızlar yerləşdikdən sonra və buraxılış haqqında hesabat qeydiyyatdan keçməmiş ödənilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək.

İnvestor kimi maliyyə-kredit təşkilatlarının mövcud vergitutma sistemində müvafiq dəyişikliklər edilməsi iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşmə səviyyəsini və onların nizam-intizamını artıracaq. Eyni zamanda edilən dəyişikliklər öz vergi ödənişləri üzrə borclarını azaltmaqla, büdcəyə vergi ödənişlərinin vaxtında köçürülməsi üzrə icra intizamına görə kommersiya banklarının məsuliyyətinin artırılması ilə əlaqələndirilməlidir.

Bu gün depozitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb edilməsi baxımından, bu vəsaitlərin iqtisadi səmərəsinin fərqli olmasına baxmayaraq, onların bankda hansı

müddətdə qalmasının heç bir fərqi yoxdur. Əgər cəmiyyət hesab edir ki, sənayenin inkişafı üçün ona uzunmüddətli vəsait lazımdır, onda bankları vergilər vasitəsi ilə həvəsləndirmək lazımdır. Yəni, bankların uzunmüddətli kreditləşdirmədən aldıkları mənfəət üzrə vergi dərəcəsi digər cari əməliyyatlara münasibətdə az ola bilər. Bu güzəştin edilməsi faiz dərəcələrini artırmaqla iqtisadi yolla təcili depozitləri stimullaşdırıla bilərdi. Eyni zamanda müştərilər üçün təcili depozitlərdən olan faizlər üzrə vergi dərəcəsi aşağı salınsaydı bu daha çox effektiv olardı.

Bankların iqtisadiyyatın real sektorunda istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin təqdim edilməsinə olan maraqlarını artırmaq üçün onların həmin kreditlərin təqdim etdikləri aldıkları mənfəət məbləğini vergidən azad etmək lazımdır. Lakin yalnız bankların kreditlərin təqdim edilməsindən olan gəlirlərinin vergidən azad edilməsi iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya axımını təmin etmək mümkün deyil. Bu bir halda mümkün olar ki, eyni zamanda kredit alan istehsal müəssisələrinə münasibətdə də vergi qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər edilmiş olsun. Belə ki, uzunmüddətli kreditlər götürən subyektlərin iqtisadi marağı olmadan bank və istehsalçıların maraqlarının uzlaşması mümkün deyil.

Kommersiya bankları və istehsalçıların maraqlarının uzlaşması üçün, eyni zamanda bankların istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən olan gəlirlərini vergidən azad etmək və istehsalçıların alınmış həmin kreditlər hesabına istehsalın genişləndirilməsindən və ya yeni istehsalın yaradılmasından olan məhsulların satışından olan gəlirləri üzrə mənfəət vergisi dərəcəsini aşağı salmaqla, vergi qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etmək lazımdır³.

Vergi dərəcəsinin aşağı salınması birdəfəlik deyil, uzunmüddətli (3-5 il) xarakter daşmalıdır. Belə olan halda büdcə yalnız qazanmış olur, çünki yeni yaranmış istehsal sahələrindən vergitutma bazası mənfəət deyil, satışın həcmi və əməyin ödəniş fondu olan digər vergilər (ƏDV) ödəniləcək.

³ Ə.Ə.Ələkbərov "Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi" monoqrafiya

Təklif olunan şərtlərin tətbiqi büdcə vergi daxilolmalarını azaltmayacaq. Hətta müəssisə istehsal güclərinin istismara verildiyi birinci il mənfəət əldə etməsə belə, işsizliyə görə ödənişlərin azalması, əmək haqqından gəlir vergisi və vergitutma bazası əməyin ödəniş fondu olan digər vergilər hesabına büdcə gəlirləri təmin edilmiş olacaq.

Bu baxımdan bankların vergiyə cəlb edilməsinin elə mexanizmini işləyib hazırlamaq lazımdır ki, ilk növbədə mənfəətin səmərəli vergiyə cəlb edilməsi sayəsində bankları iqtisadiyyatın real sektoruna verilən kreditlərin payının artmasına, bankların qiymətli kağızlarına maliyyə qoyuluşlarının artımına stimullaşdırsın. Bu halda son nəticədə kredit təşkilatlarının gəlirləri artmaqla yanaşı, vergilər vasitəsilə büdcə gəlirlərinə müsbət təsir göstərəcək.

Əlbətdə, məsələnin həllinə bu cür yanaşmada həm banklar, həm də müəssisələr tərəfindən vergitutmanın sadə “optimallaşdırılması” üçün həvəs yarana bilər. Ona görə kommersiya banklarının sözügedən vergi sistemində keçməsi və onların istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən aldıkları gəlirlərin vergidən azad edilməsi, həmin kreditlərin öz təyinatı üzrə istifadə olunması üzrə dəqiq nəzarət mexanizmi hazırlanmalıdır. Belə nəzarət mexanizmi isə indiki mövcud şəraitdə hələ ki, mövcud deyil.

Fəsil 2. Maliyyə-kredit müəsisələrinin vergiyə cəlb edilməsinin spesifik xüsusiyyətləri

2.1. Banklarda mənfəət vergisinin hesablanması və dövlət büdcəsinə ödənilməsi xüsusiyyətləri.

Bankların ödədikləri birbaşa vergilər mənfəət vergisi, gəlir vergisi, əmlak vergisi və torpaq vergisidir. Banklarda bu vergilərin hesablanması və ödənilməsi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

Mənfəət vergisi. Mənfəət vergisi kommərsiya bankları və digər kredit təşkilatlarının ödədikləri əsas vergi növüdür. Mənfəət vergisinin ödəyiciləri kimi maliyyə-kredit təşkilatlarından aşağıdakılar çıxış edirlər:

- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından lisenziya almış xarici kapitalın iştirak etdiyi banklar da daxil olmaqla müxtəlif növlü kommərsiya bankları;
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından Azərbaycan Respublikası ərazisində bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziya almış qeyri-rezident xarici bankların filialları;
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankından ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziya almış kredit təşkilatları.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və onun qurumlarının gəlirləri mənfəət vergisindən azaddır.

Mənfəət vergisinin vergitutma obyektı bankların aldığı gəlirlərin çəkilmiş xərclərin məbləği qədər azaldılması yolu ilə müəyyən edilən real mənfəətdən ibarətdir. Vergi ödəyicisinin gəlirlərin əldə edilməsi üçün yönəldilmiş əsaslandırılmış və lazım olan bütün məsrəfləri onun xərcləri kimi uçota alınır. Ona görə qanunvericilikdə vergitutma bazası formalaşarkən nəzərə alınan və alınmayan gəlir və xərclərin siyahısı müəyyən edilmişdir. Digər təşkilatlar kimi banklar onların spesifik bank fəaliyyətinə (bank əməliyyatları və müqavilələrinə)

münasibətdə gəlir və xərclərin qəbul (müəyyən) edilməsinin ümumi prinsiplərini tətbiq edirlər. Vergi Məcəlləsinin X Fəslinin 130-136-cı maddələrində gəlir və xərclərin formalaşması qaydası müəyyən edilmişdir[1].

Vergi ödəyicisi vergi tutulan mənfəətinin məbləğini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün gəlir və xərclərinin uçotunu aparmalıdır. O, vergi ili ərzində eyni metodu tətbiq etmək şərtilə vergilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablamalar metodu ilə apara bilər.

Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində bütün gəlirlər, o cümlədən hesablanmış, lakin alınmamış və ya vaxtı ötmüş məbləğlər də mənfəət vergisinin vergitutma bazasına daxil edilir. Rusiya Federasiyasında isə banklar yalnız kassa metodundan istifadə etməklə gəlir və xərclərinin uçotunu apara bilərlər. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən isə vergi ödəyicisi gəlir və xərclərinin uçotu metodunu özü müəyyənləşdirir.

Kassa metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəliri əldə edəndə və ya gəlir onun sərəncamına verildəndə, bu gəliri nəzərə almalı və gəlirdən öz xərclərini yalnız bu xərcləri çəkdiyi zaman çıxmalıdır.

Vergi ödəyicisinin nağd pul vəsaitini aldığı, nağdsız ödəmədə isə pul vəsaitinin bankda onun hesabına və ya sərəncamçısı ola biləcəyi hesaba, yaxud göstərilən vəsaiti almaq hüququna malik olacağı hesaba daxil olduğu vaxt gəlirin əldə edildiyi vaxt sayılır.

Vergi ödəyicisi pul vəsaitini ödəyirsə, nağd pul vəsaitinin ödənilməsi, nağdsız ödəmədə isə vergi ödəyicisinin pul vəsaitinin köçürülməsi haqqındakı tapşırığın bank tərəfindən alındığı vaxt xərcin çəkildiyi vaxt sayılır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəlir əldə edilməsinin və xərc çəkilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq gəlirini və xərcini müvafiq surətdə gəlir almaq hüququnun əldə edildiyi və ya xərcin çəkilməsi barədə öhdəliyin yarandığı vaxt nəzərə alınmalıdır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi müqavilə üzrə iş görürsə və ya xidmət göstərirsə, gəlir onu almaq hüququ müqavilədə nəzərdə tutulan işlərin

görülməsinin və ya xidmətlərin göstərilməsinin tam başa çatdığı vaxtda əldə edilmiş sayılır.

Vergi ödəyicisi vergi uçotunun aparılması üçün hesablama metodundan istifadə etdikdə, əqdlə bağlı olan xərclərin çəkilməsi vaxtı aşağıdakı şərtlərin hamısına əməl edildiyi vaxt sayılır:

- vergi ödəyicisi birmənalı olaraq maliyyə öhdəliklərini qəbul edir;
- maliyyə öhdəliklərinin məbləği dəqiq qiymətləndirilir;
- əqddə və ya müqavilədə iştirak edən bütün tərəflər əqd və ya müqavilə üzrə özlərinin bütün öhdəliklərini yerinə yetirmişlər, yaxud müvafiq məbləğlər qeyri-şərtsiz ödənilməlidir.

Mənfəət vergisinin hesablanması üçün vergiyə cəlb olunan dövriyyəyə daxil edilən gəlirlərin tərkibi banklar tərəfindən öz müştərilərinə göstərilən xidmət və əməliyyatların xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Mənfəət vergisinin ödənilməsi üçün vergitutma bazası hesablanarkən bank gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- ❖ bankın öz adından və öz hesabına pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən, kredit və borcların verilməsindən olan faiz gəlirləri;
- ❖ müştərilərə hesablaşma-kassa xidmətləri göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər (cari, valyuta, hesablaşma və digər hesabların açılması və bu hesabların aparılması, nağd pul vəsaitlərinin verilməsi, inkassasiya əməliyyatları üzrə gəlirlər və s.);
- ❖ pul vəsaitlərinin, veksellərin, hesablaşma və ödəniş sənədlərinin inkasasiyasından və müştərilərə kassa xidmətindən olan gəlirlər;
- ❖ informasiya, məsləhət, ekspert və digər xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər;
- ❖ fiziki və hüquqi şəxslərdən əvəzsiz qaydada alınmış əsas vəsaitlərin, material və qeyri-material aktivlərinin bazar qiyməti ilə dəyəri (əgər əsas vəsaitlərin və əmlakın hərəkəti bankla onun filialları arasında baş verirsə, yerdəyişmənin məqsədindən asılı olmayaraq onların dəyəri vergi tutulan dövriyyəyə daxil edilmir. Analoji qayda ehtiyat fondundan

ssudalar üzrə itkilərin əvəzinin ödənilməsi məqsədilə yönəldilən pul vəsaitlərinə də aiddir);

- ❖ banka məxsus əmlakın təqdim edilməsində əldə edilən gəlirlər;
- ❖ bankın öz işçilərinə güzəştli ssudalar üzrə faiz fərqinin kompensasiya edilməsi (əgər kreditin verilməsi üçün xalis mənfəətdən istifadə olunursa, kompensasiya nəzərə alınmır);
- ❖ xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar zamanı (o cümlədən müştərinin vəsaiti və tapşırığı üzrə valyuta əməliyyatları üzrə) əldə edilmiş komisiyon yığımları (haqları) da daxil olmaqla, nağd və nağdsız formada valyuta əməliyyatlarının aparılmasından olan gəlirlər.

Qiymətli metal və daşların satış qiyməti və uçot dəyərləri arasındakı fərqdən ibarət olan həmin qiymətlilərin alqı-satqısı üzrə əməliyyatların yenidən qiymətləndirilməsi bank gəlirlərinin tərkibinə daxil edilir. Bundan əlavə, məcəllədə bank ehtiyatlarının formalaşmasına yönəldilmiş xərclərin, xüsusilə qəbul edilməsi tarixinə gəlirlərin alındığı əməliyyatlar üzrə ödənilməmiş debitor borclarının məbləği qədər vergi bazasının korrektə olunması qaydasını müəyyən edən normaların uçotu xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur. Bankın nizamnamə kapitalının ödənişi kimi daxil olmuş xarici valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən olan məbləğlər gəlirlərin tərkibinə daxil edilmir.

Vergitutulan dövriyyəyə həmçinin «qeyri-real» adlanan gəlirlər də daxil edilir. Xarici valyuta əməliyyatlarına münasibətdə bu cür gəlirlərə həm aşağı dərəcələrlə bankın işçilərinə xarici valyutada verilmiş ssudalarla əlaqədar ehtimal, həm də bütün kənar alıcılar üçün satıldığı günə müəyyən edilmiş məzənnədən daha aşağı məzənnə üzrə bank işçilərinə xarici valyutanın satışı zamanı ödənilən fərq aid edilir. Əgər xarici valyuta bankın mənfəəti hesabına alınıbsa, onda fərqin ödənilməsi hesablanılmır və mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasına daxil edilmir.

Beləliklə, bankların gəlirlərinin əsas xüsusiyyəti digər vergi ödəyicilərindən fərqli olaraq bu kredit müəssisələrində satışdankənar gəlirlərin xüsusi çəkisinin

aşağı olmasıdır. Bu onların spesifik xidmətlərinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Vergiyə cəlb edilməli olan bütün gəlirlər müəyyənləşdirildikdən sonra onların məbləği vergitutma bazasının hesablanması zamanı nəzərə alınmalı olan xərclərin həcmi qədər azaldılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma məqsədləri üçün heç də bütün xərclər tam həcmdə nəzərə alınmır.

Bank xərclərinin siyahısı olduqca genişdir. Onlara xüsusilə aşağıdakılar aiddir:

- bank tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan əmlak vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi və qanunvericiliyə müvafiq olaraq məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində, yaxud xərclərə aid edilən digər vergi və ödənişlərin məbləği;
- Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna sığorta ayırmaları, Pensiya Fonduna ayırmalar, Məcburi tibbi sığorta fonduna ayırmalar;
- hesablaşma (depozit) hesablara və əmanətlərə, həmçinin bankın öz borc öhdəlikləri üzrə buraxdığı qiymətli kağızlara görə ödənilmiş faizlər.

Vətəndaşların əmanətlərinə hesablanmış, lakin hər hansı səbəbdən hələ ödənilməmiş faizlər yalnız onların şəxsi hesablarına köçürüldükdən və uyğun mühasibat müxabirləşməsi aparıldıqdan sonra bankın xərclərinin tərkibinə daxil edilir.

Bank kreditlərinə, daha doğrusu banklararası kreditlərə, overdraftlara görə ödənilən faizlər tam həcmdə bankın xərclərinin tərkibinə daxil edilir.

Ödənilmiş faizlərin xərclərin tərkibinə daxil edilməsinin əsas şərti kreditin məqsədli təyinatına əməl edilməsidir. Məsələn, cari fəaliyyətlə bağlı olmayan (torpaq sahəsinin alınması, kapital xarakterli işlərin görülməsi) ssudalar üzrə ödənilmiş faizlər mənfəət vergisinin vergitutma bazasını azaltmır.

Müddəti uzadılmış kreditlər üzrə bank tərəfindən ödənilən faizlər mənfəət vergisinin vergitutma bazasına daxil edilmir, vaxtı ötmüş kreditlərə görə faizlər isə vergitutma bazasına daxil edilir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq bank əmlakı və ayrı-ayrı bank işçisi kateqoriyalarının icbari sığortalanması üzrə ödənişlər;
- işçilərin əmək haqlarının ödənilməsi, inkassasiya xidmətləri ilə bağlı olan xərclər;
- amortizasiya olunan aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları.

Hər hansı kateqoriyaya aid olan əsas vəsaitlər üzrə vergi ili üçün müəyyən olunmuş amortizasiya normalarından aşağı norma tətbiq olunduqda, bunun nəticəsində yaranan fərq növbəti vergi illərində amortizasiyanın gəlirdən çıxılan məbləğinə əlavə oluna bilər.

Bank təyinatlı bütün əsas fondların icarəsi ilə bağlı xərclər mənfəət vergisinin vergitutma bazasından çıxılır.

Bankların həm özlərinə məxsus olan, həm də icarəyə gətirdükləri əsas vəsaitlərinin təmiri ilə bağlı xərcləri Vergi Məcəlləsinin 115-ci maddəsinə uyğun olaraq mənfəət vergisinin vergitutma bazasına daxil edilmir. Belə ki, hər il üçün gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məbləği əsas vəsaitlərin hər bir kateqoriyasının əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyərində binalar, tikintilər və qurğuların ilin sonuna qalıq dəyərində 2 faizi, maşınlar, avadanlıqlar və hesablama texnikasının ilin sonuna qalıq dəyərində 5 faizi, digər əsas vəsaitlərin ilin sonuna qalıq dəyərində 3 faizi və köhnəlmə hesablanmayan əsas vəsaitlər üzrə 0 faizi həddi ilə məhdudlaşdırılır.

Təmir xərclərinin faktiki məbləği bu hədd ilə müəyyənləşdirilən məbləğdən az olduqda, gəlirdən təmir xərclərinin faktiki məbləği çıxılır. Bu halda növbəti vergi illərində təmir xərclərinin gəlirdən çıxılan məbləğ həddi təmir xərclərinin faktiki məbləği ilə müəyyənləşdirilmiş hədd üzrə hesablanmış məbləği arasındakı fərq qədər artırılır. Müəyyən edilən məhdudlaşdırmadan artıq olan məbləğ cari vergi ilinin sonuna əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində artmasına aid edilir.

Təmir işləri icarəyə verənin hesabına aparıldıqda, yaxud icarəyə götürənin hesabına aparılaraq icarə haqqı ilə əvəzləşdirildikdə bankın təmir xərclərini gəlirdən çıxmaq hüququ olmur.

Əsas vəsaitlərin hər bir kateqoriyasının ilin sonuna qalıq dəyəri sıfıra bərabər olduqda, təmir xərclərinin faktiki məbləği müvafiq kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində aid edilir və onlara amortizasiya hesablanır.

Bankların bir ildən artıq müddətə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etdikləri qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərcləri qeyri-maddi aktivlərə aid edilir.

Qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərclər yuxarıda göstərilən amortizasiya dərəcəsi ilə hesablanan amortizasiya ayırmaları şəklində gəlirdən çıxılır.

Bilavasitə bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə aid edilən xərc və itkilərə aşağıdakılar aiddir:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəticələrinə aid edilən yerli vergi və yığımlar;
- müqavilə şərtlərini pozulmasına görə bank tərəfindən ödənilən cərimə, peniya, dəbbə pulu və digər sanksiyalar (mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcəyə ödənilən sanksiya və cərimələr istisna olmaqla), eləcə də bank tərəfində müştərilərə vurulmuş zərərin ödənilməsi üzrə xərclər;
- ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itkilərə görə yaradılmış ehtiyatlar hesabına kompensasiya olunmayan fərdi borc alanların iddia müddəti keçmiş debitor və tutulması real olmayan digər borcların silinməsindən olan itkilər;
- cari hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin əməliyyatları üzrə itkilər;
- təbii fəlakət və qəzaların qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı məsrəflər də daxil olmaqla, təbii fəlakət, yanğın, qəza və digər fəvqəladə hallardan olan kompensasiya olunmayan itkilər;
- açıq valyuta mövqeləri üzrə realizə edilməmiş mənfi məzənnə fərqləri də daxil olmaqla, bankın xarici valyuta əməliyyatları üzrə mənfi məzənnə fərqləri;
- saxta avizolar üzrə bankın itkiləri;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı məhkəmə və arbitraj xərcləri;
- məhkəmənin qərarına əsasən günahkarları müəyyən olunmayan oğurluqdan olan zərərlər;

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq banklar bəzi xərcləri onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin maya dəyərinə daxil etmərlər. Bu qəbildən olan xərclərin ödənişi mənfəət vergisi ödənildikdən sonra onların sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir. Bu cür xərc qruplarının müəyyən edilməsi ondan irəli gəlir ki, banklar həmin xərcləri göstərilən xidmətlərin maya dəyərinə daxil etməklə vergitutma bazasını azaltmış olurlar.

Xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən xərclərin siyahısı olduqca genişdir, xüsusilə onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- ✳ kapital xarakterli məsrəflər (o cümlədən yeni obyektlərin tikilməsinə, istismarda olan əsas vəsaitlərin modernizə edilməsi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması və yeniləşdirilməsinə, bank tərəfindən müxtəlif avadanlıq və digər əsas vəsaitlərin alınmasına çəkilən);
- ✳ qeyri-istehsal sferası obyektlərinin (mənzil-kommunal təsərrüfatı, tədris mərkəzləri, uşaq, məktəbəqədər, tibb, sağlamlıq müəssisələri) saxlanmasına çəkilən xərclər (o cümlədən həmin obyektlərin).

Bankların aşağıdakı xərclərinin də gəlirdən çıxılmasına yol verilmir:

- ✚ əsas vəsaitlərin alınmasına və qurulmasına çəkilən xərclər və kapital xarakterli digər xərclər (bu xərclərə əsas vəsaitlərin alınması, gətirilməsi, tikilməsi, quraşdırılması üçün çəkilən xərclər, habelə bankın gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər daxil edilir);
- ✚ qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər;
- ✚ əyləncə və yemək xərcləri, habelə işçilərin mənzil və digər sosial xarakterli xərcləri;
- ✚ faktiki ezamiyyə xərclərinin qanunvericiliyə müvafiq qaydada müəyyən olunmuş normadan artıq olan hissəsi.

Bankın gəlirdən çıxılmasına yol verilən xərclərinin gəlirdən artıq olan hissəsi üç ilədək davam edən sonrakı dövrə keçirilir və illər üzrə məhdudiyət qoyulmadan həmin illərin mənfəəti hesabına kompensasiya edilir.

Hal-hazırda bank və digər kredit təşkilatların mənfəəti digər vergi ödəyiciləri kimi 20% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Mənfəət vergisinin məbləği mühasibat uçotu və hesabatının məlumatlarına əsasən bank tərəfindən müstəqil müəyyən edilir.

Mənfəət vergisi üçün vergi dövrü təqvim ilidir.

Mənfəət vergisi üçün hesabat dövrü təqvim ili olmasına baxmayaraq Vergi Məcəlləsində vergi ödəyiciləri tərəfindən hər rüb üçün cari (avans) vergi ödəmələrinin aparılması nəzərdə tutulmuşdu. Cari vergi ödəmələri təqvim ili üçün vergi ödəyicisindən tutulan vergi məbləğinə aid edilir. Avans vergi ödəmələri iki üsulla hesablanır.

Birinci üsula əsasən hüquqi şəxslər vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq rüb qurtardıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə cari vergi ödəmələri köçürməlidirlər. Vergi Məcəlləsinə əsasən avans (cari) vergi ödəmələrinin məbləği əvvəlki hesabat ilində ödənilmiş vergi məbləğinin 25 faizini təşkil edir.

İkinci metodun tətbiqi zamanı, müəssisələr avans vergi ödəmələrinin məbləğini özünün cari hesabat rübündə əldə etdiyi faktiki gəlirinin (gəlirdən çıxılan xərclər nəzərə alınmadan) həcmi verginin keçən ilin ümumi gəlirindəki xüsusi çəkisini göstərən əmsala vurmaqla müəyyən edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicisi hesabat ili ərzində cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün yuxarıda göstərilən iki mümkün metoddan yalnız birini seçməli və hər il aprel ayının 15-dək bu barədə uçota alındığı vergi orqanına məlumat verməlidir. Vergi ödəyicisi ikinci metodu tətbiq etdiyi halda, hər rüb başa çatdıqdan sonra 15 gün ərzində əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) hesablanmış cari vergi məbləği barədə vergi orqanına arayış təqdim etməlidir. Əks halda vergi orqanı birinci metodu tətbiq etməklə vergini özü hesablayır. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq etdiyi metod barədə məlumat vermədiyi hallarda, həmçinin vergi orqanları birinci metodu tətbiq edirlər.

Əvvəllər fəaliyyəti olmayan hüquqi şəxslər tərəfindən cari vergi ödəmələri aşağıda göstərilən qaydada həyata keçirilir. Mənfəət vergisi üzrə cari vergi

ödəmələri təqvim ili ərzində rüblər üzrə artan yekunla müvafiq vergi dərəcəsinə əsasən hesablanır. Cari vergi ödəmələrinin məbləği vergi məbləğinin 75 faizindən az olmamalıdır.

Əvvəllər fəaliyyəti olmayan vergi ödəyiciləri rüb başa çatdıqdan sonra 15 gün ərzində cari vergi ödəmələri aparmalı və rüb ərzində cari vergi ödəmələrinin məbləği barədə müvafiq vergi orqanına arayış təqdim etməlidirlər.

Cari vergi ödəmələri vaxtında ödənilmədiyi hallarda, vergi ödəyicisindən ödəmə müddətindən sonrakı hər bir təqvim günü üçün ödənilməmiş vergi məbləğinin 0,1 faizi tutulur. Əgər cari vergi ödəmələrinin vaxtında ödənilməməsi faktı vergi yoxlaması zamanı aşkar edilərsə, onda cari vergi ödəmələrinə münasibətdə faiz yalnız bir il müddətinə tətbiq edilir.

Banklar ilin sonunda vergi ili üçün bəyannamənin verilməsi üçün müəyyən edilmiş vaxtadək faktiki əldə etdikləri mənfəət üzrə son hesablamanı apararaq mənfəət vergini hesablayırlar. Əgər cari vergi ili ərzində hesablanmış və dövlət (bələdiyyə) büdcəsinə köçürülmüş avans vergi ödəmələrinin məbləği faktiki mənfəət üzrə hesablanmış vergi məbləğindən az olarsa, onda yaranmış mənfə fərq büdcəyə köçürülür. Dövlət büdcəsinə köçürülmüş avans vergi ödəmələrinin məbləği hesabat üzrə vergi məbləğindən çox olduqda isə artıq hesablanmış vergi məbləği növbəti vergi ilinin cari vergi ödəmələri kimi uçota alınır və ya vergi ödəyicisinin vergi orqanına verdiyi yazılı ərizəsinə əsasən 45 gün ərzində ona qaytarılır.

Ödəmələrin büdcəyə tam və vaxtında daxil olmasını təmin etmək məqsədilə müəssisələr mənfəət vergisinin ödəniş müddəti çatanadək, vergi ödəmələrinin büdcəyə köçürülməsi üçün tərtib etdikləri ödəniş tapşırıqlarını hər rübdən sonrakı ayın 15- dən gec olmayaraq müvəkkil banka təqdim edirlər. Ödəniş tapşırıqları bank tərəfindən təxirə salınmadan həmin gün icra olunmalıdır. Ödəniş tapşırığı vergi ödəyicisinin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin olub-olmamasından asılı olmayaraq icra üçün qəbul olunmalıdır.

Bank və kredit təşkilatları hesabat ilindən sonrakı təqvim ilinin mart ayının 31- dən gec olmayaraq vergi orqanına bəyannamə verməlidir. Əgər vergi ödəyicisi

Azərbaycan Respublikasında öz sahibkarlıq fəaliyyətini dayandırarsa, onda 30 gün müddətində vergi orqanına bəyannamə verməlidir.

2.2. Banklarda əlavə dəyər vergisinin hesablanması və dövlət büdcəsinə ödənilməsi xüsusiyyətləri .

“Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nda icazə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla, tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksiz vergisinin ödəyiciləridir.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, banklar öz xidməti istifadələri üçün minik avtomobillərinin idxalı istisna olmaqla aksiz vergisinin ödəyicisi deyillər. Deməli dolaylı vergilərdən onlar yalnız əlavə dəyər vergisinin ödəyicisi ola bilərlər.

Mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən vergiyə cəlb edilən dövriyyə və əməliyyatlar həyata keçirən kommersiya bankları və kredit təşkilatları əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 120.000 manatdan artıq olan şəxslər (sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslər istisna olmaqla) Vergi Məcəlləsinin 157.3.1-ci maddəsində göstərilən tarixdən 10 gün ərzində ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur.

Qeyri-rezidentin mallar göndərməsi, işlər görməsi və xidmətlər göstərməsi vergi tutulan əməliyyatların ümumi dəyəri müəyyən edilərkən yalnız o zaman

nəzərə alınır ki, onlar Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirilmiş olsun.

Bir əqd və ya müqavilə üzrə əməliyyatın ümumi dəyəri 120.000 manatdan artıq olduqda, bu əməliyyat ƏDV tutulan əməliyyat sayılır və həmin əməliyyatı həyata keçirən şəxs bu əməliyyatın aparıldığı gündə ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur.

Qeydiyyatdan keçməli olmayan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxs vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında könüllü ərizə verə bilər.

Banklar yuxarıda göstərilənlər istisna olmaqla digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş vergiyə cəlb edilən fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilərlər.

Müəyyən ödəniş müqabilində öz xidmətlərini təklif edən banklarda onun səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş tarifləri göstərilməklə pullu bank xidmətlərinin siyahısı olur. Bunlara Vergi Məcəlləsinin əlavə dəyər vergisi ilə bağlı müddəalarını tətbiq edərkən əməliyyatın məzmunu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən edilməsi xüsusiyyətlərini araşdıraq. Belə əməliyyatlar kredit əməliyyatları, hesablaşma-kassa xidmətləri, zəmanət əməliyyatları, agent əməliyyatları, xarici valyuta ilə əməliyyatlar, konvertasiya əməliyyatları, qiymətli metallarla əməliyyatlar və digər əməliyyatlardır.

Bankların həyata keçirdikləri aşağıdakı əməliyyatlar ƏDV vergitutma obyektidir:

- pul formasında öhdəliklərin icra olunması üçüncü şəxsdən tələb etmək hüququnun əldə edilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış müqavilələr üzrə pul vəsaitləri və digər əmlakın etibarlı idarə edilməsi;
- depozitar xidmətləri;
- bağlanmış müqavilələrə əsasən adlı qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması (mülkiyyət hüququnun keçməsi barədə reyestrdə

yazılışlar aparmaq, qiymətli kağızların hərəkəti haqında müştərilərə məlumat təqdim etmək);

- müştərilərin ərizəsinə əsasən ekspertiza aktı tərtib etməklə, qiymətli kağızların əsillik və ödəniş qabiliyyətli olmasının müəyyən edilməsi məqsədilə ekspertizasının aparılması;
- valyuta nəzarət agentinin funksiyasının yerinə yetirilməsi;
- kredit müqavilələri üzrə başqasına verilmə əməliyyatları üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi;
- müştərinin hesabına onun tapşırığına əsasən qiymətli kağızların alqı-satqısı;
- qiymətli kağız və veksellərin saxlanması;
- xüsusi binaların, yaxud içərisində sənəd və qiymətlilərin saxlanması üçün seyflərin hüquqi və fiziki şəxslərlə icarəyə verilməsi;
- məsləhət və informasiya xidmətləri və s.

Bank xidmətləri üçün ƏDV-nin vergitutma obyektinin xüsusiyyətlərinə nəzər salarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu xidmət tariflərinin əksəriyyəti onun maya dəyərinin kalkulyasiyasına əsaslanmır. Bank əməliyyatları üzrə tariflərin səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir edir:

- kredit riski, məsələn, müştərinin ödəniş qabiliyyətinin aşağı olması və kreditin geri qaytarılmaması ehtimalı;
- faiz riskləri, məsələn, Mərkəzi Bankın faiz siyasətinin dəyişməsi ehtimalı;
- valyuta riskləri, məsələn, manatın kursunun dəyişməsi ehtimalı.

Bunlardan əlavə bank xidmətlərinə görə tariflərin müəyyənləşdirilməsində bank sahəsindəki rəqabətin səviyyəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif banklar eyni bir xidmətə görə müştəriyə müxtəlif tariflər təklif edirlər. Məsələn bank hesablarının açılması, pul köçürmələri, konvertasiya faizləri və s. xidmətlərə görə tariflər müxtəlif banklarda bir-birindən fərqlənir. Əlavə dəyər vergisinin tətbiq edildiyi əksər ölkələrdə

maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi əlavə dəyər vergisindən azaddır. Bununla bərabər banklar maliyyə resurslarının dövriyyəsi ilə bilavasitə bağlı olmayan xidmətlər göstərərkən əlavə dəyər vergisinin vergitutma bazası yaranır.

ƏDV vergitutma bazası göstərilən xidmətlərin (əmlak satışının) xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla vergitutma obyektinə olan bank gəlirləridir.

Vergitutma bazası müəyyən edilərkən göstərilən xidmətlərin (satılmış əmlakın) ödənişi kimi pul və natural formada (qiymətli kağızlarla ödənişlər də daxil olmaqla) alınmış bütün gəlirlər nəzərə alınır.

Bankın xarici valyuta gəlirləri vergi bəyannaməsində Mərkəzi Bankın xidmətlərinin göstərildiyi (əmlakın satıldığı) tarixə müəyyən etdiyi müvafiq rəsmi məzənnə üzrə manata çevrilərək vergi bazasına daxil edilərək göstərilir.

Banklar tərəfindən xidmətlər göstərilərkən vergitutma bazası bu xidmətlərin komissiyon mükafatlandırma tarifinin müəyyən etdiyi tariflərə və ayrı-ayrı müqavilələrin (kontraktların) müəyyən etdiyi qiymətlərə (ƏDV xaric) əsasən hesablanmış dəyəri kimi müəyyən edilir.

Maldəyişmə (barter) əməliyyatları üzrə xidmətlər göstərilərkən (əmlak satılarkən), əvəzsiz olaraq xidmətlər göstərilərkən (əmlak satılarkən), bank tərəfindən girovla təmin olunmuş öhdəlik icra edilmədikdə, girov predmetinə görə mülkiyyət hüququnun girov saxlayana keçərkən, vergitutma bazası həmin xidmətlərin müqavilə tərəflərinin müəyyən etdiyi qiymətlərə (ƏDV xaric) əsasən hesablanmış dəyəri kimi müəyyənləşdirilir.

Ödənilmiş ƏDV məbləğinin daxil edildiyi dəyər üzrə uçota alınan əmlak satılarkən, vergitutma bazası satılmış əmlakın müqavilə tərəflərinin müəyyən etdiyi qiymətlər (ƏDV və aksizlər (aksizli mallar üçün) nəzərə alınmaqla) və onların satış dəyərləri (yenidən qiymətləndirmə də nəzərə alınmaqla qalıq dəyərləri) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Tapşırıq, komissiya, yaxud agent müqavilələri üzrə digər şəxsin maraqları üçün bank fəaliyyəti göstərildikdə, vergitutma bazası bankın mükafatlandırma şəklində aldığı gəlir məbləği kimi müəyyən edilir.

Bankın müqavilənin icra edilməsi üçün komitentdən (prinsipaldan) komisioner (agent) kimi aldığı məbləğlər (bankın aldığı komision məbləğləri məbləğlər istisna olmaqla) vergitutma bazasına daxil edilmir.

Valyuta əməliyyatları . Əgər bank öz hesabına müştəridən valyuta alırsa və ya öz valyutasını müştəriyə satırsa, onda bu əməliyyat xarici valyutanın alqı-satqısı kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, əgər sövdələşmə bankın müəyyən etdiyi məzənnə üzrə xarici valyutanın alqı-satqısı kimi rəsmiləşdirilmişdirsə, onda kredit təşkilatının məzənnə fərqi şəklində aldığı gəlir ƏDV cəlb olunur.

Lakin belə əməliyyatların müştərinin tapşırığı və vəsaiti hesabına, yəni tapşırıq müqaviləsi əsasında həyata keçirildikdə, bu vasitəçilik əməliyyatları kimi qiymətləndirilir. Bu halda komision haqları hesablama dərəcəsi üzrə ƏDV cəlb olunur.

İxracatçının məhsul satışından əldə etdiyi xarici valyutanın bir hissəsinin məcburi satışı üzrə əməliyyat müştərinin tapşırığı ilə həyata keçirilən əməliyyatlara aid edilir. Valyuta qanunvericiliyinə əsasən müvəkkil banklar valyuta nəzarətçisi agent kimi çıxış edir. Onlar xarici valyutanın müvafiq hissəsinin satışı üzrə öhdəliyin vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsini müşahidə edir.

Müvəkkil bank vasitəsi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı müqaviləsinə yalnız müvəkkil bankla alqı-satqısı müqaviləsinin bağlanması deyil, həm də müəssisələr arasında sövdələşmələrin aparılması aiddir. Mühüm odur ki, müvəkkil bank komissiya (tapşırıq) müqaviləsində vasitəçi rolunu oynasın.

Beləliklə, xarici valyutanın satışı üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsinə görə bankların aldığı komision haqları, nisbətən vasitəçilik xidmətlərinə görə mükafatlandırma məbləği kimi dəyərləndirildiyi üçün ƏDV cəlb olunur (bankın öz hesabına müştərinin valyutasını aldığı hallar istisna olmaqla).

Öz ehtiyacları üçün xərcləri vergitutulan mənfəəti azaltmayan (o cümlədən amortizasiya ayırmaları vasitəsi ilə) əmlak verildikdə, xidmətlər göstərildikdə, vergitutma bazası həmin əmlakın (xidmətin) əvvəlki vergi dövründə mövcud olan bazar qiyməti ilə hesablanmış dəyərinə əsasən müəyyən edilir.

Öz ehtiyacları üçün tikinti-quraşdırma işləri aparılarkən vergitutma bazası bankın onların yerinə yetirilməsinə çəkilmiş bütün faktiki xərcləri nəzərə alınmaqla hesablanmış dəyəri kimi müəyyən edilir.

Vergi ödəyiciləri tərəfindən müxtəlif vergi dərəcələri tətbiq olunmaqla mallar (işlər, xidmətlər) satılarkən vergi bazası hər bir mal (iş, xidmət) üzrə ayrıca müəyyən edilir.

Qiymətli kağızların və təcili sövdələşmə alətlərinin (forvard, fyuçers müqavilələri, opsiyonlar) satışı vergiyə cəlb olunmur.

Vəriyə cəlb olunan əmlakın (işlərin, xidmətlərin) satışı müqaviləsinə əsasən yeni kreditor kimi çıxış edən bank tələb etmək hüququnu boynuna aldıqda, vergi bazası onun müvafiq öhdəliyin dayandığı zaman aldığı gəlirin həmin tələbin əldə edilməsinə çəkilən xərclərdən artıq olan hissəsi kimi müəyyən olunur.

Bu halda həmin tələblərin əldə edilməsinə çəkilən xərclərə bankın onların alışı zamanı ödədiyi məbləğlər daxil edilir (əldə edilən tələbin dəyəri, tələbin banka keçməsinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı komisiyon haqları).

Əgər vergitutulan əmlakın (işlərin, xidmətlərin) satışı müqaviləsinə əsasən bank tələb etmək hüququnu alarsa, yaxud həmin hüquq başqasına keçərsə, onda həmin əmlakın satışı əməliyyatları üzrə vergi bazası yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qaydada müəyyən edilir.

Əgər bank müqaviləyə əsasən vergitutulan əmlakın (xidmətin) satıcısı kimi çıxış edirsə və müqavilənin şərtlərinə görə tələb etmək hüququnu alarsa, yaxud həmin hüquq başqasına keçərsə, onda həmin əmlakın satışı əməliyyatları üzrə vergi bazası analoji qaydada müəyyən edilir.

Xidmətlərin (əmlakın) ödənişi üzrə hesablaşmalarla bağlı məbləğlər nəzərə alınarkən vergi bazasına aşağıdakılar daxil edilir:

- göstəriləcək xidmətlərə (satılacaq əmlaka) görə hesablara və ya bankın kassasına sifarişçilərdən (alıcılardan) daxil olmuş avans və ya digər ödənişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda bankın avans ödənişi kimi aldığı qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar, veksellər, debitor borcunu tələb etmək hüququ) onların uçota alındığı hesabat dövrünün vergi bazasına

daxil edilmir. Əgər bank satılacaq əmlaka (göstərilənədək xidmətə) görə avans ödənişi kim alıcılardan (sifarişçilərdən) debitor borcunu tələb etmək hüququnu üçüncü şəxsə alarsa, onda bankın alınmış avanslara görə büdcə qarşısında vergi ödəmək hüququ, yalnız həmin əmlak (xidmət) borcludan alıcının ünvanına göndərilənədək, yəni üçüncü şəxs pul vəsaitlərini alanadək yaranır;

- bankın göstərilmiş xidmətlərə (satılmış əmlaka) görə onların dəyərinin ödənişi ilə əlaqədar, yaxud xüsusi təyinatlı fondlarda gəlirlərin artırılması hesabına maliyyə yardımı şəklində aldığı vəsaitlər;

- bankın göstərilmiş xidmətlərin (satılmış əmlakın) ödənişi kimi aldığı istiqraz və veksellər üzrə faiz (diskont) şəklində (faizin hesablandığı dövrdə Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi dərəcələrə müvafiq hesablanmış faizdən çox olan hissəsi) aldığı gəlirlər.

Bu qayda tətbiq olunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həmin faizlərin (diskontun) Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi dərəcələrə müvafiq hesablanmış faizdən çox olan hissəsi, veksellər üzrə ödənişin kim tərəfindən (bank, aksept edən və ya vekseldə göstərilən digər ödəyici) aparılmasından asılı olmayaraq vergitutma bazasına daxil edilir;

- əgər sığortalanmış müqavilə öhdəlikləri sığorta edən tərəfindən vergitutulan malların (işlərin, xidmətlərin) gətirilməsini nəzərdə tutursa, onda kontraəgent (sığorta edən-kreditor) tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə bankın riskin sığorta müqaviləsi üzrə aldığı sığorta ödənişləri.

Vergi güzəşti və çıxılmalar. Vergi Məcəlləsinə əsasən bank və kredit təşkilatının həyata keçirdikləri aşağıdakı əməliyyatlar əlavə dəyər vergisindən azaddır:

- maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi;
- milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi;

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən aşağıdakılar maliyyə xidmətlərinə aid edilir:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi əməliyyatlarının, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən kredit və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarının idarə etməsi;
- müştərilərin depozitlərinin və hesablarının idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;
- qanuni tədiyyə vasitələri olan valyutanın, pul vəsaitlərinin və əsginasların (numizmatika əşyalarından başqa) tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;
- səhmlərin, istiqraz və rəqələrinin, sertifikatların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar. Inkasasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətli əşyaların saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir;
- törəmə maliyyə vasitələri ilə əqdlərə, forvard müqavilələrinə, opsiyonalara və analoji sazişlərə aid əməliyyatlar;
- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər;
- sığorta və təkrar sığorta əməliyyatları⁴.

Qeyd edək ki, vergitutma məqsədləri üçün forvard kontraktı – şəxsin qiymətli kağızlar, mallar və ya pul vasitələri gələcəkdə müəyyən vaxtda və müəyyən şərtlərlə bu cür forvard kontraktının bağlandığı anda təsbit edilmiş qiymətlə əldə etməyə (satmağa) öhdəliyini təsdiq edən müqavilədir. Opsion isə qiymətli kağızlar, mallar və ya pul vasitələri gələcəkdə müəyyən şərtlərlə bu cür opsiyonun bağlanması anına və ya tərəflərin qərarına əsasən bu cür əldə etmənin

⁴ Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsi 2018

anına satış qiymətlərinin təsbit edilməsi ilə əldə etməyə (satmağa) hüququ təsdiq edən sənəddir.

Maliyyə xidmətlərinə aid edilən əməliyyatlar “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun bankların fəaliyyət növlərini təsbit edən 32-ci maddəsi ilə üst-üstə düşür. Bu qanuna əsasən bank əməliyyatları kredit təşkilatları tərəfindən yalnız lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Bundan başqa, kredit təşkilatları ümumi vergi məbləğini aşağıda göstərilən vergi çıxılmalarının məbləği qədər azaltmaq hüququna malikdirlər:

- istehsal fəaliyyəti və ya vergitutma obyektı olan digər əməliyyatların həyata keçirilməsi, eləcə də yenidən satılmaq üçün mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən malsatanlara və malların idxalı zamanı gömrük orqanlarına ödənilmiş ƏDV məbləği;
- mallar (işlər, xidmətlər) satıcılara geri qaytarıldıqda və ya onlardan imtina edildikdə, alıcılara təqdim edilmiş və büdcəyə ödənilmiş vergi məbləği;
- müqavilənin ləğv edildiyi və avans ödəmələrinin geri qaytarıldığı hallarda, göndəriləcək (satılacaq) mallara (işlərə, xidmətlərə) görə alıcılardan (sifarişçilərdən) daxil olmuş avans ödəmələri məbləğindən hesablanmış və büdcəyə ödənilmiş vergi məbləği;
- müəssisənin mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilən nümayəndəlik və ezamiyyə xərcləri üzrə ödənilmiş vergi məbləği. Həmin xərcləri təsdiq edən müvafiq sənədlər olmadıqda, vergi məbləği həmin xərclər üzrə müəyyən edilmiş müvafiq dərəcə üzrə hesablanır⁵.

Vergi çıxılmaları vergi ödəyicisi tərəfindən mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən malsatanlar tərəfindən onlara təqdim edilmiş elektron vergi hesab-fakturasına və vergi məbləğinin (o cümlədən agentlər tərəfindən tutulmuş) faktiki ödənilməsini təsdiq edən sənədlərə əsasən həyata keçirilir.

⁵ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu

Əlavə dəyər vergisinin hesablanması mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Vergi tutulan əməliyyatın vaxtı həmin əməliyyat üçün əlavə dəyər vergisi hesab-fakturasının verildiyi vaxt sayılır. Aşağıda göstərilən müddətlərdən sonrakı 5 gün ərzində əlavə dəyər vergisinin elektron hesab-fakturası verilmirsə, vergi tutulan əməliyyat aşağıdakı vaxtlarda aparılmış sayılır:

- malların göndərildiyi və ya təqdim edildiyi, işlərin görüldüyü və ya xidmətlərin göstərildiyi vaxtda;
- malların göndərilməsi onların daşınmasını nəzərdə tutursa, daşınmanın başlandığı vaxtda⁶.

Bank və kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlər üzrə vergitutulan dövriyyə 18% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Vergi tutulan dövriyyədən büdcəyə ödənilməli olan ƏDV. Müxtəlif vergi dərəcələri ilə vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar üzrə ayrıca uçot aparıldıqda, vergi məbləği müvafiq dərəcələrlə hesablanmış vergi məbləğlərinin müvafiq bazasındakı faiz paylarının cəmi kimi müəyyən edilir.

Ümumi vergi məbləği vergitutma obyektini hesab olunan bütün əməliyyatlara münasibətdə hər bir hesabat dövrünün yekunları üzrə hesablanır. Həmin əməliyyatlar üzrə xidmətlərin (əmlakın) satılma (verilmə) tarixi, vergi bazasını artırıb-azaldan bütün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, müvafiq hesabat dövrlərinə aid edilir.

Hesabat dövrü ərzində vergi tutulan dövriyyədən büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərqlə müəyyən olunur.

Vergi tutulan dövriyyənin dəqiqləşdirildiyi hallarda ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği vergi ödəyicisinin bəyannamədə göstərdiyi ƏDV-nin məbləğindən artıq olduqda, artıq məbləğ hesabat dövrü ərzində ödənilməli olan ƏDV sayılır və hesabat dövrü ərzində ödənilməli olan verginin məbləğinə əlavə edilir.

Əvəzləşdirilən ƏDV-nin məbləği vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi hesab-fakturaları üzrə nağdsız qaydada (mal, iş və xidmət təqdim edən bank

⁶ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi

hesabına birbaşa nağd qaydada ödənişlər istisna edilməklə) ödəmələr üzrə ƏDV-nin depozit hesabına və bu hesab daxilində aparılan əməliyyatlarda ödənilən vergi məbləği sayılır

Vergi məbləğinin malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı üzrə məsrəflərə aid edilməsi qaydası. Alınmış mallar (yerinə yetirilmiş işlər, göstərilmiş xidmətlər) qismən vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı istifadə olunur. Alınmış malların (işlərin, xidmətlərin) satıcıları (malsatanlar) tərəfindən təqdim edilmiş ƏDV məbləği, məsrəflərin tərkibinə daxil edilir və mənfəət vergisi (fiziki şəxslərin gəlir vergisi) hesablanarkən vergitutulan gəlirdən çıxılır, yaxud əvəzləşdirilir.

Hər ay alınmış və malların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı zamanı istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin), hesabat dövrü ərzində malların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilmiş pul vəsaitlərinin ümumi həcmi və vergiyə cəlb olunan malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri müəyyən edilir.

Vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı istifadə olun əsas vəsaitlərin malsatanlarına ödənilmiş faktiki vergi məbləği, uçota alındıqları hesabat dövrü ərzində onların satışından olan pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq bölüşdürülərək əvəzləşdirilir. Vergiyə cəlb edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışından olan pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq hesablanmış ƏDV məbləği əvəzləşdirilmir. Həmin vergi məbləği, gəlirin əldə edilməsinə yönəldilmiş bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən amortizasiya olunan əsas vəsait obyektinə istismara verilən anda, bank əməliyyatları və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərə aid edilir.

Banklarda ƏDV bir neçə hesablanması üsulu mövcuddur.

Birinci üsul ondan ibarətdir ki, əgər bank ƏDV ödəməkdən azaddırsa, onda kontragentlərə ödənilmiş vergi məbləği tam həcmdə əldə edilmiş mal-material qiymətliləri, iş və xidmətlərin balans dəyərinə daxil edilir, yəni büdcədən əvəzləşdirilmir.

İkinci variant bankların əldə edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) vergiyə cəlb və vergidən azad edilən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı zamanı qismən istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu halda malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləği tam deyil, onun müəyyən hissəsi əvəzləşdirilir. Bu zaman əvəzləşdiriləcək vergi məbləği vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar üzrə gəlirlərin, bankın ümumi gəlirindəki xüsusi çəkisinə müvafiq olaraq müəyyən edilir:

$$X = G_{\text{cəlb.}} / G_{\text{ümü.}}; \quad (1)$$

$$\text{ƏDV}_{\text{büd.}} = \text{ƏDV}_{\text{cəlb.}} - X * \text{ƏDV}_{\text{ödə.}}; \quad (2)$$

Burada X – xüsusi çəki;

- ƏDV_{büd.} – büdcəyə ödəniləcək vergi məbləği,
- ƏDV_{cəlb.} – vergiyə cəlb edilən əməliyyatları,
- ƏDV_{ümü.} – bank gəlirlərinin ümumi məbləği,
- malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləği.

Faktiki olaraq xərclərə aid edilən material resursları (işlər, xidmətlər) üzrə ƏDV məbləğinin (ƏDV_{ist.}) mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq əvəzləşdirilməli olan vergi məbləğindən artıq olan hissəsi mənfəət verisi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir.

$$(\text{ƏDV}_{\text{ist.}}) = (1-X) \times \text{ƏDV}_{\text{ödə.}} \quad (3)$$

ƏDV üzrə büdcə ilə hesablaşmaların ikinci variantında banklar mütləq aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı üçün istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərinin ayrıca uçotunu aparmaq (uçot siyasətində göstərilməklə);
- malsatanlara ödənilmiş bütün ƏDV məbləğinin ayrıca şəxsi hesabda mühasibat hesablarında əks etdirmək.

ƏDV əvəzləşdirilməsinin göstərilən variantı vergiyə cəlb edilən və edilməyən malların (işlərin, xidmətlərin) istehsal və satışı üçün istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə malsatanlara faktiki ödənilmiş ƏDV məbləğinə də şamil edilir. Bu zaman vergi məbləği, onların uçota alındığı vergi dövrünün vergiyə cəlb olunan əməliyyatlarının xüsusi çəkisinə mütənasib olaraq bölüşdürülür. Vergiyə cəlb

olunmayan gəlirlərin xüsusi çəkisinə müvafiq vergi məbləği əsas vəsaitlərin balans dəyərinə daxil edilir.

Əgər ƏDV cəlb edilən saziş, əməliyyat və xidmətlərdən alınan gəlirin xüsusi çəkisi bankın hesabat dövründəki ümumi gəlirinin 5 faizindən az olarsa, onda malsatanlara ödənilmiş vergi məbləğini bankın xərclərinə aid etmək olar. Bu zaman vergitutulan sazişlər üzrə alınmış ƏDV məbləği bütünlüklə büdcəyə ödənilir.

Xüsusi çəki daimi olmadığı üçün ikinci variantın tətbiqi zamanı məcburi qaydada arayış kimi vergi bəyannaməsində istifadə olunan mallar (işlər, xidmətlər) və vergitutulan dövriyyənin xüsusi çəkisinin haqq-hesabı göstərilir.

Büdcə ilə hesablaşmaların üçüncü variantı vergitutmanın xüsusi subyektləri olan banklar tərəfindən tətbiq oluna bilər. Bu variantın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış mallar (işlər, xidmətlər) üzrə malsatanlara ödənilmiş vergi məbləği tam həcmdə onların balans dəyərinə daxil edilir və kredit təşkilatının mənfəət vergisi hesablanarkən gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir. Bu zaman bankın vergitutulan əməliyyatlar üzrə aldığı bütün vergi məbləği büdcəyə ödənilir. İkinci variantın tələblərinə görə xərclərin ayrıca uçotu yalnız məhdud əməliyyatlar üzrə təmin olduğu və olduqca əmək tutumlu olduğu üçün daha əlverişlidir. Eyni zamanda onun tətbiqi ƏDV üzrə büdcəyə ödənişlərin məbləğinin nisbətən artması ilə yanaşı hesablamalar əhəmiyyətli dərəcədə sadələşir. Həm də bu metodun tətbiqi zamanı ƏDV üzrə vergi məbləğinin artması mənfəət verisi üzrə vergi bazasının azalması ilə kompensasiya olunur.

Vergi hesablanmasının üçüncü variantının tətbiqi zamanı bank tərəfindən əldə edilmiş əsas vəsait və qeyri-maddi aktivlər uçotda ödənilmiş ƏDV məbləği də daxil olmaqla alış dəyərləri üzrə uçota alınır (sonradan ümumi müəyyən edilmiş qaydada köhnə məbləği vasitəsi ilə bankın məsrəflərinə silinməklə). Bununla əlaqədar olaraq sonradan həmin əsas vəsait və qeyri-maddi aktivlər hüquqi və fiziki şəxslərə satıldıqda, ƏDV cəlb olunan dövriyyə onların bazar qiyməti (ƏDV daxil) ilə dəyəri və onların əldə edilməsi üzrə faktiki məsrəflər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Yaranmış fərq 18% dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Bank tərəfindən malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləğinin əvəzləşdirməsi üzrə seçilmiş variant barədə vergi orqanlarına məlumat verilməlidir.

Vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi-hesab fakturası üzrə alınmış malların (iş və xidmətlərin) dəyəri ödənilən gündən gec olmayaraq, ƏDV-nin məbləği məcəllə ilə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada ödənilməlidir. Bu zaman malların (iş və xidmətlərin) dəyəri üzrə iki və ya daha çox ödəmə aparılırsa, ƏDV-nin məbləği aparılmış ödəniş məbləğine uyğun olaraq ƏDV-nin depozit hesabı vasitəsilə ödənilməlidir⁷.

Mal, iş və xidmətlərlə bağlı xərclər istehsal məsrəflərinə aid edilmirsə, belə mal, iş və xidmətlər vergi ödəyicisinin kommersiya fəaliyyəti üçün istifadə edilməli olduqda və ya istifadə edildikdə analoji qayda tətbiq olunur.

Bir hissəsi vergi ödəyicisinin sahibkarlıq fəaliyyəti, digər hissəsi isə başqa məqsədlər üçün nəzərdə tutulan vergiyə cəlb edilən əməliyyatlara görə nağdsız qaydada ƏDV-nin depozit hesabı vasitəsilə ödənilmiş (mal, iş və xidmət təqdim edən bank hesabına birbaşa nağd qaydada ödənişlər istisna edilməklə) və malların idxalı üçün vergi ödəyicisinə verilmiş elektron vergi hesab fakturaları üzrə onun tərəfindən ödənilmiş ƏDV-nin məbləği sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə olunan malların (işlərin, xidmətlərin) xüsusi çəkisinə görə müəyyənləşdirilən ƏDV-nin məbləği qədər əvəzləşdirilir.

Vergi Məcəlləsinin 109.4-cü maddəsində göstərilən xərclər istisna olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyəti əyləncə və ya sosial xarakteri daşıyan vergi ödəyicisinin xərcləri bu cür fəaliyyət çərçivəsində çəkiləndə, ƏDV-nin əvəzləşdirilməsinə yol verilmir.

Vergi ödəyicisi vergi tutulan və ƏDV-dən azad edilmiş əməliyyatlar aparırsa, ƏDV üzrə əvəzləşdirmə üçün vergi tutulan dövriyyənin ümumi dövriyyədəki xüsusi çəkisinə uyğun olaraq müəyyən edilən ƏDV-nin məbləği qəbul olunur.

Vergi tutulan dövriyyənin dəqiqləşdirildiyi hallarda bəyannamədə büdcəyə çatması ƏDV-nin məbləği düzgün göstərilməmişdirsə, büdcəyə ödənilməli olan

⁷ 11. Bağırov.D.A Vergi nəzarəti

ƏDV-nin məbləği həmin halların yarandığı hesabat dövrü üzrə vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilmiş bəyannamədə dəqiqləşdirilir.

ƏDV-dən azad olunan, yaxud ƏDV-ə cəlb edilməyən əməliyyatlar aparan şəxslər tərəfindən mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən bu maddə ilə müəyyən edilmiş qaydada ödənilmiş ƏDV məbləği əvəzləşdirilmir. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.1.17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş subsidiyalar istisna olmaqla, dövlət büdcəsindən muxtəlif mənbələr üzrə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) hesabına mallar (işlər, xidmətlər) alınarkən, ödənilmiş ƏDV-nin məbləği əvəzləşdirilmir.

Hesabat dövründə vergi tutulan dövriyyəsinin azı 50 faizi sıfır dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunan vergi ödəyicisinə, hesabat dövründə əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesablanmış vergidən artıq olan hissəsi onun vergi və ya gömrük orqanlarına ərizəsini verdiyi vaxtdan 45 gün ərzində qaytarılır.

Digər vergi ödəyiciləri üçün əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesabat dövrü ərzində hesablanmış vergi məbləğindən artıq olan hissəsi növbəti 3 aya keçirilir və bu ayların ödəmələrinə aid edilir, artıq ödəmənin hər hansı qalığı isə bu 3 ay bitdikdən sonra vergi ödəyicisinin ərizəsinə əsasən 45 gün ərzində büdcədən qaytarılır.

Müəyyən məbləğlərin vergi ödəyicisinə səhvən qaytarıldığı bütün hallarda vergi və ya gömrük orqanları həmin məbləğlərin vergilərin tutulması üçün müəyyən edilmiş qaydada qaytarılmasını tələb etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatın, yaxud xarici hüquqi və ya fiziki şəxsin əvəzsiz köçürmələr ilə ödənilmiş malları alan və yaxud işlərin və ya xidmətlərin nəticələrini həmin əsaslarla əldə edən şəxs vergi orqanına elektron vergi hesab-fakturaları verərkən, həmin mallara, işlərə və ya xidmətlərə görə ödənilmiş ƏDV-ni vergi orqanına ərizə verdiyi vaxtdan 45 gün ərzində geri almaq hüququna malikdir.

ƏDV üzrə hesabat (vergi) dövrü təqvim ayı sayılır. ƏDV-nin bəyannaməsi hər hesabat dövrü üçün, hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq verilir.

ƏDV dövlət büdcəsinə ödənilir.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi ödəyicisi vergi orqanına hər hesabat dövrü üçün ƏDV-nin bəyannaməsini verməyə və bəyannamənin verilməsi üçün müəyyən edilən müddətdə hər hesabat dövrü üzrə vergini büdcəyə ödəməyə borcludur (yalnız malların idxalı üzrə vergi ödəyicisi olan şəxslər istisna olmaqla).

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxs ləğv edildikdə və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxsin fəaliyyətinə xitam verildikdə, ƏDV bəyannaməsi müəyyən edilmiş müddətdən gec olmamaq şərti ilə 30 gün müddətində vergi orqanına təqdim edilməlidir. Bu zaman vergi dövrü hesabat dövrü sayılan müddətin əvvəlindən vergi ödəyicisi fəaliyyətini dayandırdığı günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Vergi tutulan idxal üzrə ƏDV vergi yə və gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq gömrük rüsumlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan qaydada gömrük orqanları tərəfindən hesablanır və alınır.

2.3.Beynəlxalq təcrübədə kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müasir formaları.

Respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi sisteminin dünya təcrübəsi ilə müqayisəsi daha çox şeyin eyni olduğunu göstərir. Məsələn, ABŞ-da kredit təşkilatlarından korporasiya gəlirlərinə görə vergi tutularkən vergitutma bazası oxşar metodika ilə müəyyən edilir. Vergi dedikdə korporasiya gəlirlərinə görə bankların mənfəət vergisi nəzərdə tutulur. Buna baxmayaraq ölkəmizdə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, xarici ölkələrdəki bank fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi əsaslarının, həmçinin vergi hüququnun ətraflı öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Hal-hazırda vergi sistemi qurulmasının dünya təcrübəsində üstünlük təşkil edən modeli maliyyə institutlarının xüsusi vergiyə cəlb edilməsi rejimini nəzərdə tutmur. Eyni zamanda maliyyə institutlarının bəzi vergilər üzrə vergi bazasının müəyyən edilməsi əhəmiyyətli dəqiqləşmələr tələb edir. Hər şeydən əvvəl bu maliyyə institutları tərəfindən ödənilən istehlak və gəlir vergilərinə aiddir.

Xarici dövlətlər üçün kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müasir təcrübəsi üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

- müəssisələr (o cümlədən banklar) tərəfindən ödənilən vergilərin dövlət büdcə gəlirlərində göstərilən xüsusi çəkisinin aşağı olması;
- bank və müəssisələr üçün mənfəət vergisinin eyni qaydada tətbiq edilməsi;
- zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyat fondlarına amortizasiya ayırmaları məbləğinin vergi çıxılmalarına aid olunması (gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi);
- gəlirlərin əldə olunması ilə bağlı bütün xərclərin satışdan əldə olunan pul vəsaitlərindən çıxılması hüququnun verilməsi;
- bank fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların dolayısı (birbaşa olmayan) vergilərdən azad edilməsi;
- dövriyyədən (satış pulundan) verginin tutulmaması;
- hüquqi və fiziki şəxslərin borclar üzrə aldıkları faiz gəlirlərinin müvafiq olaraq mənfəət və gəlir vergisindən qismən və ya tam azad edilməsi.

Xarici dövlətlərin vergitutma sistemində bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına daha çox fikir verilir. Vergi stimullaşdırılması əsas növlərindən biri qanunvericiliyin investora öz gəlir vergilərinin ixtisar edilməsinə imkan verən xidmətlərin göstərilməsinə icazə verməsidir. Maliyyə institutlarına münasibətdə gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasında bu qaydaların tətbiqi adətən unifikasiya edilmir. Digər hallarda isə investisiya gəlirlərinə görə vergi yalnız təxirə salındığı halda, maliyyə institutları vergitutmadan tam azad edilən bəzi maliyyə məhsul növlərini təklif edə bilirlər.

Onlar həmçinin də vergitutmadan azad edilən depozit və ya istiqrazlar, faiz gəlirləri təklif etmək imkanına malikdir. Təqaüdə çıxdıqdan bağlananadək Maliyyə institutları gəlirə görə verginin ödənilməsi təxirə salınan pensiya əmanət hesabları təklif etmək hüququna malikdirlər (həyatın sığortası polisində olduğu kimi). Məsələn, Amerikada banklardan korporasiya gəlirlərinə görə vergi tutularkən vergitutma bazası oxşar metodika üzrə müəyyən edilir. Korporasiya gəlirlərinə görə vergi dərəcəsi 34% təklif edilir, lakin pilləlilik prinsipi üzrə ödənilir. Belə ki, bank vergitutulan gəlirin ilk on beş min dollar üçün 15%, növbəti iyirmi beş min üçün 25%, yerdə qalan məbləğə görə isə 34% ödəyir. Bundan başqa, yüz-üç yüz otuz beş min dollar arasında olan gəlirlərə görə 5% həcmində əlavə yığım tutulur. Korporasiya gəlirlərinə görə vergi ödəyiciləri çoxsaylı güzəştlərə malikdir.

Xarici dövlətlərdə vergitutmanın əsas forması, kompaniyaların xalis mənfəətdən müəyyən dərəcələrlə tutulmasına əsaslanan korporativ və digər vergilərdir. Lakin əslində kompaniyaların mənfəətinə görə vergilər vergilərin ümumi məbləğindəki payı nisbətən aşağıdır və son illər Amerika 8-10 %, Almaniyada 5% , Böyük Britaniyada 7,5 % təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni zamanda bu vergilərin investisiyalar barədə qərarların qəbul edilməsinə təhrifedici təsir göstərdiyi ehtimal olunduğu üçün, bu vergilər üzrə güzəştlər ləğv edilməklə yanaşı, vergi dərəcələri aşağı salınır.

Mənfəət vergisi banklarda hesablanarkən, tam həcmdə də olmasa müəyyən normalar üzrə dövlət istiqrazları üzrə alınmış faizlər çıxılır. ABŞ dövləti tərəfindən 1998-ci 4 avqusta qədər buraxılmış dövlət istiqrazlarından olan gəlirlərin iyirmi faizi, həmin tarixdən sonra buraxılanlardan əldə edilən gəlirlərin isə on faizi vergitutma bazasından çıxılır.

Amerika banklarının vergiyə cəlb edilməsinin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri 1986-cı ildən tətbiq olunan alternativ minimal vergidir. Bəhs etdiyimiz vergi güzəşti və vergi güzəştləri də nəzərə alınmaqla vergitutulan gəlirdən çox olan gəlir məbləğinin yarsı qədər artırılmış, adi vergitutulan gəlirin iki komponentindən ibarət olan məbləğin iyirmi faizi (korporasiya mənfəət vergisinin 3 mövcud olan

dərəcəsinin – on beş, iyirmi beş və otuz dörd əvəzinə) həcmində tutulur. Bununla bərabər olaraq alternativ verginin məbləği adi vergi məbləğindən çoxdursa, onda böyük məbləğ tutulur.

Statistik göstəricilərin təhlilindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Avropada vergitutmanın dərəcəsi Amerikada olduğundan çoxdur. Məsələn, ABŞ –da ümumi daxili məhsula (ÜDM) münasibətdə məcburi ayırmaların xüsusi çəkisi 30%, Kanadada 31-34%, Avstriya, Fransa, Danimarka, Belçika, Niderland, İsveçdə 40%, Almaniyada isə 37-38% təşkil edir.

Fransada bank müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyəri 18,6% dərəcəsi üzrə cəlb olunur. Lakin bununla yanaşı bəzi növ xidmətlər bu verginin vergitutma obyektinə daxil edilmir.

ƏDV İngiltərədə 1973-cü ilin aprelindən tətbiq olunur. Bu verginin ilkin dərəcəsi 10 % olmasına baxmayaraq, hal-hazırda bu dövlətdə verginin iki dərəcəsi mövcuddur: standart 15 faiz və güzəştli – 0 (sıfır) faiz. Müəyyən hallarda Xəzinədarlıq qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi mexanizmi vasitəsilə ƏDV-nin mövcud dərəcəsini 25 %-ə qədər dəyişmək olur (yəni 11,25 faiz azaltmaq və ya 18,75 faiz artırmaq).

AFR da korporasiya gəlirlərinə görə vergi kompaniyanın balans mənfəətindən tutulur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, verginin dərəcəsi bölüşdürülməmiş mənfəətə görə əlli faiz, dividendlərin ödənilməsinə yönəldilmiş mənfəətə görə isə otuz altı faiz təşkil edir. Bankların vergiyə cəlb edilməsinin xüsusiyyətlərindən biri də verilmiş kreditlərə görə alınan faiz gəlirləri korporasiya gəlirlərinə görə vergiyə cəlb olunmur.

Xarici dövlətlərin dövlət büdcə gəlirlərində daha çox xüsusi çəkiyə malik olan vergi isə fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Divident, faizlər, renta və kommersiya fəaliyyətindən olan digər gəlirlər də bu verginin əhatəsinə daxildir. Son illər fiziki şəxslərin gəlir vergisinin payı Fransada 12,7 faiz Finlandiyada isə 46,6 faiz təşkil etmişdir.

Öz əhəmiyyətliyinə görə büdcə gəlirlərində ikinci yer, əsasən sahibkarların sosial sığorta fondlarına ödənişlərindən ibarət olan, sosial vergilərə malikdir. Bu

vergi korporativ vergilər üzrə vergitutma bazasını azaltdığı üçün onun büdcə daxilolmalarındakı payı olduqca çoxdur: ABŞ 18 % yaxın, Böyük Britaniyada 13%, Almaniyada 25 % -dən çoxdur. Bundan əlavə, sosial verginin artım tempi müşahidə olunur.

Vergi tutulmalarının əsas formalarından biri də sahibkarlar tərəfindən ödənilən dolaylı (birbaşa təsir etməyən) vergilərdir. Son illər bu vergilərin büdcə daxilolmalarındakı payı Amerikada 8-9%, B.Britaniyada 20%, Fransada 41% təşkil etmişdir.

Beləliklə, dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərində dövlət kompaniyaları (bankları) büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi hesab etmir. Belə ki, korporativ vergilər üzrə yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi iqtisadi artımın ləngiməsinə və nəticədə gələcəkdə büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur

Vergitutma sahəsinin ikinci xüsusiyyətidə müəssisə və banklar üçün eyni korporativ verginin tətbiq edilməsidir. Bu kompaniya və bankların mənfəət vergisinin hesablanması üçün ümumi prinsiplərdən istifadə edilməsi ilə izah edilir. Bu əsasən vergitutma bazasının hesablanması üçün istifadə olunan satış pulundan, yəni gəlirlərdən çıxılmalar sisteminə aid edilir. Korporativ vergilərdən çıxılmalara əsasən aşağıdakılardır: işçilərin maaşı, təmir üzrə xərclər, ümitsiz borclar, renta ödənişləri, ödənilmiş vergilər (yerli və regional), kreditlərə görə faizlər, amortizasiya, reklam xərcləri, pensiya fonduna ödənişlər, təbii fəlakətdən olan itkilər, xeyriyyə ödənişləri. Bu sadalananlardan ən əhəmiyyətli olanlarını nəzərdən keçirək.

Amortizasiya ayırmaları. Amortizasiya ayırmalarının əsas vəzifəsi, kapital aktivlərinin fiziki və mənəvi köhnəlməsi nəzərə alınmaqla hesablanmış istismar müddətləri başa çatdıqdan sonra onların tam dəyişməsinin təmin edilməsidir. 1980-cı illərdə ABŞ avadanlıqların yeniləşdirilməsi prosesini sürətləndirmək məqsədilə (texniki, iqtisadi və maliyyə xarakterli mülahizələrə görə) qeyri-bərabər silinmə metodu tətbiq olunmağa başlandı. Həmin metoda əsasən avadanlığın dəyərinin əsas hissəsi istismarının birinci ili silinirdi ki, bu da köhnəlmə kriteriyası baxımından onun qismən əvəz olunması əvəzinə tam modernizə edilməsinə stimullaşdırırdı.

Fond və ehtiyatların yaradılması üzrə xərclər. Amortizasiya ayırmalarından başqa xərclərin tərkibinə, cəmi on beş-iyirmi beş çıxılma növü olmaqla, bir sıra məqsədli fond və ehtiyatların (ehtiyatların təmin edilməsinə görə, şübhəli borclulara görə, gələcək itkilərə görə) yaradılması üzrə ayırmaların da məbləği daxil edilir. Ehtiyat fondları daha çox AFR- də geniş tətbiq olunur. Bu dövletdə həmin fondlar material, xammal və enerjiyə görə inflyasiya qiymət artımının, əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində kompaniyaya dəymiş zərərin kompensasiya edilməsi məqsədilə yaradılır. Digər ehtiyat qrupu isə gələcəkdə ehtimal olunan məsrəf və itkilərin ödənilməsi məqsədilə yaradılır. Bu nəzərdə tutulmayan maliyyə öhdəliklərinin, zərərlərin yarandığı, həmçinin də uzun müddət ərzində kompaniyanın istifadəsində olan və faktiki olaraq ehtiyat kapitalına uzunmüddətli maliyyə qoyuluşunu ifadə edən, pensiya fonduna ayırmalar zamanı edilən ayırmalara şamil olunur. Ehtiyat fondlarına ayırmaların artması vergitutulan mənfəətin azalmasına səbəb olur. Müəyyən dərəcədə bu ayırmalar vergitutmadan yayındırılan (gizlədilən) toplanmış mənfəətin bir hissəsidir. Xüsusən, həmin ehtiyat fondlarını sərbəst şəkildə yaratmaq və ləğv etmək olar.

Zərərlərin ödənilməsi üzrə xərclər. Əksər ölkələr əməliyyat zərərinin yarandığı halda həm əvvəlki, həm də sonrakı hesabat dövrlərinin vergitutulan mənfəətini azaltmaq imkanı verir. Məsələn, ABŞ 1986-cı ildə aparılan islahatlardan sonra əməliyyat zərərləri əvvəlki 3 və sonrakı 15 təqvim illəri üzrə bölüşdürülə bilər. Banklar üçün borclar üzrə əməliyyat zərərləri əvvəlki 10, sonradan isə 5 sonrakı hesabat illəri üzrə bölüşdürülə bilər.

Dolayı vergilərə münasibətdə əksər ölkələr üçün bank, sığorta və maliyyə xidmətlərinin əksəriyyətinin vergidən azad edilməsi xarakterikdir. Məsələn, Fransada bəzi xidmət növləri istisna olmaqla bank əməliyyatları vergiyə cəlb edilir.

İnkişaf etmiş vergi sisteminin qurulması üçün mühüm şərt vergitutma bazası, məhsulun (xidmətin) dövriyyəsi olan vergilərin olmamasıdır.

Bütün yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər əsasən bankların vergiyə cəlb edilməsinə aiddir. Amma, qeyd edildiyi kimi bank fəaliyyətinin vergi

tənzimlənməsinə müştərilərin (kompaniya və vətəndaşların) də vergiyə cəlb edilməsi daxildir.

Korporasiya gəlir vergilərinin vergitutma obyektı xalis mənfəətdir. Nəticədə vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicilərinin sərəncamında yalnız cari tələbatın, həmçinin də yığımın yaranması üçün qazanılmış vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsi qalır. Buna müvafiq olaraq bankların cəlb edilmiş vəsaitlərinin həcmi artır.

Xarici dövlətlərdə kompaniyalar kreditlərin istifadə olunması istiqamətindən asılı olmayaraq bütün faizlər xərclərə aid olunur. Bu hüquqa həmçinin də vətəndaşlar da malikdir. Bir çox dövlətdə vergi ödəyicisi olan şəxslərə istehsal təyinatlı investisiyalar üçün götürülmüş borclar üzrə ödənilmiş məbləğlər əsasında vergi güzəşti təqdim edilir.

Bir sıra dövlətlərdə ayrı-ayrı faiz ödəniş növlərinə münasibətdə həmçinin müxtəlif vergi rejimləri tətbiq edilir. Məsələn, Fransa, Avstriya, Türkiyə, İrlandiyada vergi güzəştləri birmənalı olaraq biznes məqsədləri üçün alınmış borclar üzrə faizlərə münasibətdə tətbiq olunur. İşgüzar məqsədlər üçün alınmış borclar üzrə faizlər Yaponiyada vergidən azad edilir, lakin istiqrazların alınması üçün götürülmüş borclar üzrə faizlər vergiyə cəlb edilir. Amerikada mənzillərin alınması üçün verilmiş ipoteka kreditləri üzrə ödənilmiş faizlər vergiyə cəlb olunmur.

Bəzi xarici dövlətlərdə milli yığım planlarında iştirak edən və vəsaitlərini dövlət banklarına qoyan vergi ödəyicilərinə güzəştlər olunur (həmin əmanətlər üzrə faizlər vergiyə cəlb olunmur). Digər dövlətlərdə faizləri vergitutmadan azad edilən maliyyə alətlərinin növləri və güzəştin son həddi dəqiq müəyyən olunur. Bir qayda olaraq, bu güzəştlər dövlət proqramlarının stimullaşdırılmasına (onlarda iştiraka) şamil olunur. Məsələn, Böyük Britaniyada xırda əmanətlər üzrə faizlər, Yunanıstanda isə müəyyən dövlət borcları və əmanət banklarındakı depozitlər, vergiyə cəlb edilmir.

Alınmış gəlirlərdən buraxılmış qiymətli kağızlar (əmtə veksəlləri, istiqrazlar) üzrə faiz məbləğlərinin alınmış gəlirlərdən çıxılması hüququnun verilməsi bank kreditlərinin cəlbediciliyini aşağı salır, çünki kompaniyalar digər üsulla vəsaitləri

cəlb etmək imkanı əldə edirlər. Banklar isə kompaniyaların qiymətli kağızlarını əldə etməklə müəssisələrin kreditləşməsində iştirak etməkdə davam edirlər. Lakin bankın mövqeyindən kreditləşdirmə az riskli kapital qoyuluşu formasıdır. Çünki bank kreditləşmə prosesində kompaniya ilə daha sıx münasibət saxlayır, kreditin istifadə olunması istiqamətinə nəzarət edir, əmlak girov götürməklə kredit verir.

Kompaniya tərəfindən bölüşdürülən mənfəət vergitutmadan ya müəssisənin özü (Yunanıstan və Norveçdə qüvvədədir), ya da səhmdarlar (Avstriya, Daniya, Finlandiya, Almaniya, İtaliyada qüvvədədir, yaxud istifadə olunması nəzərdə tutulub) səviyyəsində azad edilə bilər. Vətəndaşların gəlir vergisi üzrə bu güzəşt növü, bir qayda olaraq, məhdud xarakter daşıyır. Yunanıstanda güzəşt yalnız kompaniyanın fond bazarında qeydiyyatdan keçmiş səhmlərinə görə ödənilən dividendlər üzrə müəyyən edilib. Niderlanda vergi güzəşti vergidən azad edilən dividendlərin həcminə görə mütləq məbləğdə maksimal ölçüdə qəbul edilmişdir. Norveçdə dividend və faizlərə münasibətdə çoxsaylı vergi güzəşti nəzərdə tutulmuşdur.

Bu cür sxemin tətbiqi səhmlərin emissiyası vasitəsi ilə resursların cəlb edilməsini daha effektiv edir və bank kreditlərinə olan marağı azaldır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara yekun vuraraq demək olar ki, əksər ölkələr üçün banklara düşən vergi yükünün aşağı olması, müxtəlif vergilər üzrə vergitutma bazasını azaldan xərclərin siyahısının geniş olması, bank və müştərilərin investisiya aktivliyinin dövlət tərəfindən aktiv surətdə stimullaşdırılması xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə vergi tənzimlənməsinin yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərindən əksəriyyəti ya artıq ölkəmizdə tətbiq edilir, ya da mövcud vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər edilərkən nəzərə alınacaq. Fikrimizcə, yuxarıda göstərilənlərdən ölkəmizdə dividendlərin iqtisadi vergitutmadan qaçılması, həmçinin alınmış gəlirlərdən emissiya edilmiş qiymətli kağızlar üzrə faiz məbləğlərinin çıxılması sxeminin tətbiqi daha məqsədəuyğundur.

Digər tərəfdən, zənnimizcə ehtiyatların siyahısının genişləndirilməsi məqsədəuyğun deyil, çünki bir qayda olaraq risklərin sığorta olunması üçün deyil, vergitutma bazasının korrektə edilməsi üçün real vasitələrdən biridir. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu halda söhbət yalnız maya dəyərinə aid edilən məhsullardan deyil, yaradılan ehtiyatların siyahısının genişləndirilməsindən gedir.

Xarici ölkələrdə kommertiya banklarının fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi, həm makro, həm də mikro səviyyədə respublikamızın praktikasında istifadə oluna biləcək bəzi nəticə və tövsiyələri irəli sürməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinə diferensial yanaşmanın tətbiqi daha məqsədəuyğun olardı. Xüsusilə, əgər bank mənfəəti dividəntlərin ödənilməsinə deyil, bank kapitalının artırılmasına, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsinə, xaricdəki fəaliyyətinin inkişafına yönəldilsə, onda mənfəət vergisi dərəcəsinə görə daha aşağı dərəcənin tətbiq olunması məqsədəuyğundur.

Kommertiya banklarının ödədikləri gəlir vergiləri mövcud kapitalın səviyyəsinə toxunduğu və xalis mənfəəti qeyri-bərabər aşağı saldığı üçün, vergi qanunvericiliyində müəyyən bank gəlirlərinin artırılmasına şərait yarada biləcək mövqelərin əlavə edilməsi məqsədəuyğundur. Vəsaitlərin məqsədyönlü olaraq iqtisadiyyatın real sektoruna lazım gəldikdə, belə gəlirlər kimi bankların real sektorun prioritet sahələrinə göstərilən xidmətlərdən (ilk növbədə vəsaitlərin orta və uzunmüddətli qoyuluşu) olan gəlirlər çıxış edə bilər. Bu bankın maliyyə rəhbərliyinin cari fəaliyyətə görə ödəməli olduğu vergiləri aşağı salınmasına çalışdığı indiki zamanda daha aktualdır. Bunun üçün, bir qayda olaraq, vergilərin ödənilməməsinin leqal imkanlarının aşkar və istifadə edilməsi üzrə bütün şöbə, idarə və departamentlərlə işlər aparılır.

Yerli və xarici bankların, eləcə də xarici iştirakçıları olan bankların vergiyə cəlb edilməsi problemi, ən azı iki səbəbdən bank biznesində inteqrasiya proseslərinin inkişafı problemləri baxımından vacibdir.

Birincisi, xarici bankların bilavasitə və ya dolaylı yolla iştirakı, işgüzar dövrüyyəyə köməklik etmək, mütləq ifadədə onun həcmnin artırılması və deməli müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətindən olan vergi ayırmalarının artırılması vasitəsilə ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olur.

İkincisi, xarici bankların iştirakı ölkəmizin bank xidməti bazarında rəqabətin inkişafına şərait yaradır, çünki rəqabət mübarizəsində bir sıra üstünlüklər məhz xarici iştirakçısı olan banklara məxsusdur. Ölkə banklarının bəzi kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici banklardan çox geri qaldığı indiki şəraitdə, vergitutmaya diferensial yanaşma vasitəsilə onlara eyni dövlət dəstəyi göstərmək lazımdır. Bu həm dövlət, həm də yerli büdcələrin (yerli büdcələr lazımınca formalaşmamışdır ki, bu da bütünlükdə regionların iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir) gəlirlərinin artırılması üçün vacibdir. Bu fikri valyuta bazarının inkişafı və bankın əsas iştirakçılarının apardığı əməliyyatların gəlirlilik dinamikasının təhlili təsdiq edir. Məsələn, onu nəzərə almaq lazımdır ki, aktiv və passivlərinin formalaşmasında xarici investorların iştirak etdiyi ölkə banklarının əksəriyyəti əməliyyatlarını yalnız xarici valyuta vəsaitləri ilə həyata keçirirlər.

Digər kommərsiya bankları ilə müqayisədə xarici investisiyalı banklar bank xidmətlərinin “valyuta kasıbçılığı”nın mövcud olduğu bazarda işləmək üçün daha çox potensial imkanlara malikdir (məsələn, xarici banklarla müxbir münasibətləri qurmaq).

Beləliklə, Beləliklə, yuxarıda işıqlandırdığımız məsələlərə yekun vuraraq deyə bilərik ki, xarici ölkələrdə bankların vergiyə cəlb edilməsi qaydası çox cəhətdən ölkəmizdəki vergitutma praktikasına çox oxşardır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, digər ölkələrlə müqayisədə respublikamızda bank sistemi daha əhəmiyyətli mövqe tutur. Xarici bank strukturlarından fərqli olaraq banklar ölkəmizdə praktiki olaraq yeganə real investorlardır. Ona görə qanunvericilik qaydasında investor rolunda çıxış edən banklar üçün xüsusi güzəştlər tətbiq etmək lazımdır.

Fikrimizcə, büdcə vergi daxilolmalarının əsas hissəsinin ƏDV, fiziki şəxslərin gəlir və hüquqi şəxslərin mənfəət vergilərinin təşkil etdiyi ölkəmizdəki mövcud vergi sisteminin qüvvədə saxlanılması daha məqsədəuyğundur.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, yalnız ölkəmizdə iqtisadiyyatın maliyyə-kredit sektorunun inkişafı məqsədi ilə deyil, banklardan büdcəyə vergi daxilolmalarının

artırılması baxımından kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunmasının xarici təcrübəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

III Fəsil. Maliyyə-kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Bankların vergiyə cəlb edilməsinin müasir problemləri.

İndiki şəraitdə ölkəmizdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi problemləri olduqca aktualdır. Əvvəllər mövcud olmuş vergi qanunvericilikləri ilə müqayisədə, mövcud Vergi Məcəlləsi bütün progressivliliyi ilə yanaşı, yalnız kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun onlar tərəfindən kreditləşdirilməsinin stimullaşdırılması ilə bağlı kompleks problemləri qismən həll etməyə qadirdir. Ona görə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə qarşılıqlı əlaqədə olan tədbirlər kompleksi hazırlamaq lazımdır. Bununla yanaşı, həm də iqtisadiyyata vergi təsirinin effektivliyinin artırılması üzrə tədbirlər arasında ən mühüm olanlardan biri sözsüz ki, bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsidir.

Vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi bütün hakimiyyət orqanları (dövlət, regional, yerli) səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Belə ki, dövlət səviyyəsində vergi tənzimlənməsinin məqsəd və metodları müəyyənləşdirilməli, regional və yerli səviyyədə isə təsərrüfat subyektlərinin maraqları nəzərə alınmaqla, həmin metodlar tətbiq olunmalıdır. Çünki, yalnız regional və yerli səviyyələrdə iqtisadiyyat və onun sektorlarının inkişafına effektiv vergi təsir və perspektiv təsərrüfat sahələrini aşkar etmək, eləcə də onlara daha ünvanlı vergi stimulu sistemi yaratmaq mümkün olduğu üçün aparılan stimullaşdırmalar daha səmərəlidir.

Vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərini və iqtisadiyyatın bank sektorunun vergi tənzimlənməsi mexanizminin konkret təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi bank sektorunun inkişafı problemlərini öyrəndikdən sonra, tərəfimizdən dövlət səviyyəsində təsərrüfat edilməli olan, bəzi tədbirlər təklif olunmuşdur.

Ölkəmizdə banklar və bütövlükdə bank sisteminin kapitallaşma səviyyəsinin aşağı olması hamıya məlumdur. Son illərdə Mərkəzi Bank bu problemi bankların xüsusi vəsaitlərinin minimal həcminə münasibətdə tələbləri artırmaqla, yalnız

inzibati metodlarla həll etməyə çalışıb. Kiçik və orta banklar faktiki olaraq süni yolla maliyyə bazarından “çıxarılır”.

Təhlillər göstərir ki, iqtisadiyyatın həcmi ilə müqayisədə bank sistemi əhəmiyyətli dərəcədə kiçikdir. Keçmiş bir neçə il ərzində Azərbaycan banklarında aktivlər, depozitlər və kreditlərin artımına baxmayaraq ümumilikdə aktivlər hələ də ÜDM-in təqribən 30 faizini təşkil edir.

Məlumat üçün deyək ki, beynəlxalq təcrübədə bank aktivlərinin ÜDM-in 50 faizindən yüksək olması daha məqbul sayılır. Keçmiş sosialist düşərgəsinə daxil olan Şərqi Avropa ölkələrində bu nisbət 70-80 faizi həcmindədir. Azərbaycan əhalisinin gəlirləri nəzərə alınarsa, aktivləri nəzərəcarpacaq dərəcədə artırmaq mümkündür. Bunun üçün nağdsız ödənişlər sistemi inkişaf etdirilməli, əhalinin banklara inamı bir qədər də gücləndirilməli və kredit siyasəti yaxşılaşdırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar təklif esirik ki, kommersiya banklarının mənfəətinin kapitallaşmanın artırılmasına yönəldilmiş hissəsinin mənfəət vergisindən azad olunmasını təklif edirik. Fikrimizcə, bu kiçik regional banklara xüsusi kapitallarını tənzimləmək və müstəqil maliyyə-kredit təşkilatı statusunu saxlamaq imkanı verəcək.

Zənnimizcə, həmçinin maya dəyəri hesabına ehtiyat fondlarının yaradılması üzrə banklara verilən səlahiyyətləri daha da genişləndirmək lazımdır. Bu addım kiçik banklara xüsusi kredit resurslarını artırmaq və iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsində aktiv iştirak etməyə imkan verəcək.

Həmçinin yaxşı olardı ki, cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb olunması məqsədilə vahid uçot qaydası tətbiq olunsun. Fikrimizcə, borclar üzrə faizlər kredit və depozit faizlərində olduğu kimi mənfəət vergisi üzrə vergi bazasından çıxılsın.

İqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət növlərinə investisiya qoyuluşunun təhlili onu göstərir ki, regional kredit təşkilatları iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə bankların iqtisadiyyatın real sektoruna uzunmüddətli investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması artırma məqsədilə mənfəət vergisi dərəcəsinin regionlar üzrə 15% müəyyən edilməsi daha məqsəduyğundur.

Qanunvericiliyin vergi tənzimlənməsinin mühüm problemlərindən biri vergi qanunvericiliyi normalarının birmənalı tətbiq olunmaması, onların metodiki cəhətdən tam işlənməməsidir ki, bu da vergi inzibatçılığının səmərəliliyini aşağı salır.

Eyni zamanda vergi inzibatçılığının keyfiyyətinin artırılması üçün mühüm şərtlərləri aşağıdakılardır⁸:

- vergi orqanlarının təşkilari strukturlarının təkmilləşdirilməsi (o cümlədən, kommersiya bankları üçün xüsusi müfəttişliyin yaradılması) və onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- nəzarət işinin yeni texnologiyalarından istifadə olunması (o cümlədən, səyyar vergi yoxlamasının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçimi üzrə);
- vergi orqanları və ödəyicilər arasında qarşılıqlı əlaqə konsepsiyasının dəyişilməsi;
- analitik işin informasiya-texnoloji təminatının prinsipcə yeni səviyyəyə qaldırılması (məlumatların işlənməsi mərkəzlərinin (MİM) yaradılması);
- kadrların ixtisas səviyyəsinin artırılması, vergi orqanları işçilərinin fəaliyyətinin keyfiyyətli peşəkar standartlarının hazırlanması.

Hazırda yoxlamaqabağı təhlilin ayrı-ayrı aspektləri ləhimca işlənməmiş və təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Belə ki, vergi orqanlarının analitik fəaliyyəti (o cümlədən, onun aparılmasının prinsip və ardıcılığı) yalnız son illər ərzində aktiv iştirak etmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq bizə elə gəlir ki, təklif olunan ardıcılıqla həyata keçirilmiş yoxlamaqabağı təhlil, yalnız keçiriləcək səyyar vergi yoxlamasına sərv olunan vaxtı deyil, həmçinin onun effektivliyini artırma bilər.

⁸ F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəliyev, Z.Ş.Rzayev "Vergilər və vergitutma" dərslük

Hesab edirik ki, yoxlamaqabağı təhlilin mahiyyətini daha dəyindən başa düşmək və onun aparılması ardıcılığını müəyyən edilməsini, bütövlükdə vergi nəzarəti üçün xarakterik olan və məhz yoxlamaqabağı təhlilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar prinsiplər olmaqla iki qrupa ayrılması daha məqsədəuyğundur.

Qanuna zidd fəaliyyətin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və bankların iştirakı ilə vergitutmadan yayınma sxemləri üzrə vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır:

- iştirakı ilə vergidən yayınma sxeminin həyata keçirildiyi banklara münasibətdə qarşılıqlı aslı olan şəxslər haqqında informasiya toplanmasını üzrə vergi orqanlarının işini aktivləşdirmək;
- ayrı-ayrı bank strukturlarının fəaliyyəti haqqında informasiya mübadiləsi baxımından vergi orqanlarının Mərkəzi Bank və hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək;
- yeni bank əməliyyatları, məhsullarının vergiyə cəlb edilməsi, bankların iştirakı ilə vergilərin azaldılması sxemləri üzrə metodoloji aspektləri təkmilləşdirmək.

İqtisadiyyatın bank sektorunun vergi tənzimlənməsinin mövcud mexanizminin konkret təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi dövlət səviyyəsində maya dəyəri hesabına ehtiyat fondlarının yaradılması üzrə bankların hüquqlarının genişləndirilməsini təklif edirik. Fikrimizcə, bu addım ölkənin (sonralar isə xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin) hələ mənimsənilməmiş bazarlarına daha aktiv daxil olmaq, iqtisadiyyatın real sektorunun kretitləşdirilməsində daha aktiv iştirak etmək imkanı vermiş olacaq. Konkret olaraq misal kimi bankın xalis mənfəəti hesabına formalaşan sair bank aktilərinə görə ehtiyatı göstərmək olar. Bu qayda beynəlxalq praktikaya uyğun gəlmədiyi üçün təklif edirik ki, ya onun yaradılması qaydası işlənsin, yaxud onun yaradılması üzrə xərclərin maya dəyərində aid edilməsinə icazə verməklə yanaşı, bu proses üzərində nəzarət gücləndirilsin.

Bundan başqa, təklif edirik ki, mənfəət vergisi üzrə vergi bazası, kredit və depozitlər üzrə faizlərdə olduğu kimi, cəlb edilmiş borc vəsaitləri (o cümlədən bankın

xüsusi kapitalının artırılma mənbəyi olan subsidiyalar) üzrə faizlərin məbləği qədər azaldılsın və vergituma məqsədləri üçün vahid uçotu aparılsın.

Müxtəlif ölkələrin bank sistemlərinin xarakteristikalarının təhlili nəticələri çox əminliklə belə deməyə əsas verir ki, bazar münasibətləri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrə maliyyə vasitəçiliyinin diversifikasiya dərəcəsinin yüksək olması xasdır. Bu isə xüsusilə, bu iri, orta və kiçik banların uzlaşması və qarşılıqlı surətdə tamamlanmasına əsaslanır. Bundan başqa, analitik xidmətlər tərəfindən müxtəlif ölkələrdə aparılmış araşdırmalar onu göstərir ki, kiçik əmtəə istehsalçılara, kiçik biznesə xidmət göstərilməsində kiçik banklar mühüm rol oynayır və düzgün mövqe tutduqları halda tamamilə rəqabət qabiliyyətli olurlar.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət regional kredit təşkilatlarına dəstək göstərir. Məsələn, Almaniya, Fransa və Niderlanda kiçik və orta biznes müəssisələrinin kredit korporativlərinə müraciət etməsi praktikası geniş yayılmışdır və onların payı kredit bazarında təxminən 45 % təşkil edir.

Kiçik banklar iqtisadiyyatın regional sektoruna yaxınlığı bilavasitə təmin etməklə yanaşı, yerli səviyyədə problemləri daha bacarıqlı və operativ həll etmək bacarığına malikdir. İri banklardan fərqli olaraq, yerli banklar qərar qəbul edərkən müştərinin kredit qabiliyyətli olması və yerlərdə biznes ehtiyaclarını dərindən tanımaq baxımından biliklərinə əsaslanaraq, qarşılıqlı münasibətlər şəraitində bank fəaliyyətinə daha çox meyil edirlər.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar təklif edirik ki, kommmeriya bankları mənfəətinin kapitallaşmanın artırılmasına yönəldilmiş hissəsindən mənfəət vergisinin tutulmamasın. Bu güzəştin tətbiqi, müəyyən şərtlərə riayət olunmaqla, regional kiçik banklara xüsusi kapitalını artırmaq imkanı verəcək.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın real sektorunun bank kreditləşdirilməsinin gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu həm kapitalın sektorlararası axını üçün iqtisadiyyatda banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə vasitəçiliyi rolunun artması, həm də müasir şəraitdə kreditləşmənin effektivlik səviyyəsinin aşağı olması ilə şərtləndirilir. İqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərinə maliyyə qoyuluşlarının həcmimin

təhlili göstərir ki, təşkilatların regional kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı prosesinə həlledici təsir göstərir.

Bankların iqtisadiyyatın real sektora uzunmüddətli kreditləşdirilməsinə olan maraqlarını artırmaq üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştəndən istifadə etmək lazımdır. Təklif edirik ki, sadələşdirilmiş vergidə olduğu kimi maliyyə-kredit təşkilatlarının bank sektorunun regional filiallarına münasibətdə mənfəət vergisi üzrə diferensial vergi dərəcələri tətbiq olunsun.

Bankların iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- müəssisələrə overdraft və kredit xətti limitlərinin saxlanmasına görə banklara ödədikləri komissiya haqlarını maya dəyərinə aid etmək hüququnun verilməsi;
- lizinq əməliyyatlarında iştirak edən müəssisə və banklara verilən güzəştlərin artırılması;
- ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itkilərə, qabaqcıl bank və müəssisələrə zəmanət və zəminlik verilməsinə görə ehtiyatların yaradılması məqsədilə nəzərə alınan təminat növlərinin genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin kreditləşdirilməsindəki payı, aktivlərin məbləğ tərkibindəki müəyyən olunmuş həddən yuxarı olan banklar üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştli vergi dərəcəsinin tətbiqi;
- müəssisələrə kreditlər üzrə faizləri cari xərclər kimi tam həcmdə maya dəyərinə daxil etmək hüququnun verilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində mənfəət vergisi mühüm rol oynayır.

Vergi ödəyicisi kimikommersiya banklarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün uzun müddət ərzində mənfəət vergisi üzrə optimal və stabil vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsi və saxlanması lazımdır.

Kommersiya banklarının müasir vergiyə cəlb edilmə sisteminin əsas problemi iqtisadiyyatın real sektorunun (kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kiçik

biznes), yəni prioritet sahələrinin inkişafına uzunmüddətli vəsait qoyuluşu istiqamətində real stimulların olmamasıdır.

Eyni zamanda, aydındır ki, hazırda komməriya bankları dövlət baxımından ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsini həyata keçirə biləcək iqtidarında olan yeganə real investordur.

Beləliklə, bu istiqamətdə bank fəaliyyətinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə, bank mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə güzəştlərin genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, komməriya bankların iqtisadi qeyri-sabitlik və vergitutma sahəsində daimi dəyişikliklərin edildiyi müasir şəraitində sənaye sektoru, kənd təsərrüfatı, kiçik biznesin uzunmüddətli və xüsusilə innovativ kreditləşdirilməsini məhdudlaşdırmaq və tətbiq etməmək məcburiyyətində qalır.

Fikrimizcə, komməriya bankları üçün mənfəət vergisi üzrə elə vergi güzəştləri sistemi tətbiq olunmalıdır ki, kənd təsərrüfatı, elmtutumlu sənaye kimi xalq təsərrüfatı sahələrini güzəştli uzunmüddətli kreditləşdirməyə, eləcə də təbiəti mühafizə tədbirlərinin, sosial sferaya, mənzil tikintisinə, kiçik biznesin inkişafına investiya qoyuluşuna stimullaşdırmış olsun.

Aydındır ki, komməriya banklarını vergi güzəştlərinin köməkliyi ilə ticarət-vasitəçilik əməliyyatları deyil, istehsalın kreditləşdirilməsinə stimullaşdırmaq lazımdır.

Təsüflər olsun ki, ölkəmizin praktikasına tətbiqindən əhəmiyyətli dərəcədə makroiqtisadi səmərə olunacağı halda, qeyri-ənənəvi işlərin tətbiqinin stimullaşdırılmasınayönəldilmiş tamamilə nəzərdə tutulmamışdır.

Məsələn, ölkəmizdə sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün əsas vəsaitlərin istismardan çıxması və yeniləşdirilməsi əməslinin artırılması, yeni texnologiyaların tətbiqinin gücləndirilməsi lazımdır. Belə ki, yeni texnikanın tətbiqi çox vəsait tələb etdiyi üçün çıxış yolu kimi komməriya banklarının lizinq əməliyyatlarının genişləndirməsi çıxış edə bilər.

Hazırda komməriya banklarının mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə səmərəlilik və effektivli güzəştlər sisteminin yaradılması problemi olduqca aktual və öz lazımı həllini tapmamışdır.

Fikrimizcə, tədqiqat işində tövsiyə etdiyimiz təkliflər qanunpozuntusuna yol verilməsinə görə vergi orqanlarının inzibati və cinayət məsuliyyətinin artırılması, iri vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, iqtisadiyyatın bank sektoruna düşən vergi yükünün azaldılması, vergi sisteminin fəaliyyəti və vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə məsrəflərin minimallaşdırılması, real vergi öhdəliklərinin aşkar edilməsi, stabli və şəffaf oyun qaydalarının müəyyən edilməsi, dövlət tərəfindən vergi iddiaları ehtimalının aşağı salınması hesabına, vergi inzibatçılığının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə qaldırmaq olar.

3.2. Müasir şəraitdə bankların və digər kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları.

İnkişaf etmiş mühitdə kommərsiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi daha çox aktualıq təşkil edir. Bu proses bank sektorunun fəaliyyətindən və onun təkrar istehsal prosesindəki rolunda vergi sisteminin mühüm elementidir. Bu gün əsas vəzifə kommərsiya banklarının vergiyə cəlb olunmasının optimallaşdırılmasıdır. Bununla əlaqədar müasir xarici dövlətlərdə kommərsiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin mövcud mexanizmi ilə respublikamızda fəaliyyət göstərən kommərsiya banklarının vergiyə cəlb olunması sisteminin müqayisəli təhlilini aparmaq tələbatı üzə çıxır. Həmin təhlil strukturların vergitutma proseslərindəki fərqlərini müəyyən etməyə imkan verəcək.

Kommərsiya banklarının vergiyə cəlb olunması mürəkkəb məsələdir, çünki onlar yalnız iri vergi ödəyiciləri deyil, həmçinin də iqtisadi sferaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən iqtisadi agent rolunda da çıxış edirlər. Banklar dövlət büdcəsinə vergilər, sığorta ayırmaları və yığımlar ödəyir. Bundan başqa, dövlətin xeyrinə vergilər ödəməklə dövlət və vergi ödəyiciləri arasında vasitəçi kimi iştirak edirlər. Sonda, banklar vergi ödəyicilərinin pul vəsaitlərindən vergi tutaraq büdcəyə köçürürlər.

Kommərsiya bankları sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri kimi dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi, ƏDV, əmlak vergisi, , yol vergisi, torpaq vergisi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi ödəyirlər. Kommərsiya bankları fəaliyyətinin

vergi tənzidlənməsi baxımından ƏDV və mənfəət vergisi əsas yer tutur. Bununla əlaqədar mənfəətin daha da effektiv vergiyə cəlb olunmasına tələbat artır. Belə ki, mənfəət vergisi ödənildikdən sonra bankların sərəncamında qalmış xalis mənfəətin çox olması iqtisadiyyatın real sektoru üçün verilmiş kreditlərin sayını və həcmnin artmasına imkan verir ki, bu da nəticədə, istər real sektor müəssisələrinin və bütün səviyyədən olan büdcələrin, istərsə də kredit təşkilatlarının gəlirlərinin artması ilə nəticələnməsinə səbəb olur. Bu halda isə vergitutma iqtisadiyyatın inkişaf aləti və işlərin (malların və xidmətlərin) istehsalı və satışı proseslərinin stimullaşdırıcısı kimi rolunda çıxış edəcək [13].

Xarici dövlətlərdə kommərsiya banklarının vergiyə cəlb olunmasında əsas diqqət bank fəaliyyətinin vergi tənzidlənməsi və stimullaşdırılmasına yönəldilir. Hazırda həmin dövlətlərdə aşağıdakı stimullaşdırıcı üsullardan istifadə edilir:

- kiçik və yeni yaradılmış kommərsiya bankları üçün güzəştlərin tətbiq olunması;
- daha uğurlu fəaliyyət göstərən mənfəətlə işləyən kommərsiya bankları üçün mənfəət vergisi dərəcəsinin artırılması;
- istehsalın və bank sferasında investisiyanın həcmnin stimullaşdırılması üçün amortizasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsi;
- istehsal üçün verilmiş uzunmüddətli kreditlərdən alınmış bank gəlirlərinin vergidən azad olunması, müəssisələr üçün isə istehsalın inkişafı və modernizə olunması üçün alınmış uzunmüddətli bank kreditlərinin istifadə olunmasından alınmış gəlirlər üzrə mənfəət vergisi dərəcəsinin aşağı salınması;
- gəlir və xərclərin müəyyən edilməsi üzə müvafiq metodların (kassa metodu və yaxud hesablama metodu) seçimi.

Təssüflər olsun ki, bu günə kimi Maliyyə Nazirliyinin kommərsiya banklarının iqtisadiyyatın real sektorunda istehsalın inkişafına uzunmüddətli investisiyalaşdırılmasına həvəsləndirilməsi üzrə vergitutma mexanizminin optimallaşdırılması və onların bu maliyyəşdimədən əldə etdikləri gəlirlərin vergidən azad olunması kimi lazımı stimullaşdırıcı tədbirlər görülməmişdir.

Zənnimizcə, bu kreditlərə olan tələbatın artırılması üçün vergi qanunvericiliyində elə dəyişikliklər etmək lazımdır ki, kommersiya bankları müvəqqəti olaraq mənfəət vergisindən azad edilsin və sonrakı dövrlərdə də uzun müddət ərzində bu vergi üzrə vergi dərəcəsi aşağı salınsın. Biz hesab edirik ki, dövlət tərəfindən bu addım atılsa, onda büdcəyə vergi daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə artmış olacaq. Belə ki, müəssisələrin maliyyə imkanları artdıqca onların fəaliyyətləri genişlənilib daha da inkişaf etdikcə ƏDV kimi digər vergiləri ödəməli olacaqlar. Məlumdur ki, ƏDV vergitutma bazası mənfəəti deyil, satışın ümumi həcmi kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bank əməliyyatlarını əksəriyyəti ƏDV cəlb olunmadığı üçün büdcə böyük məbləğdə vergi daxilolmaları itirir.

Bununla yanaşı, qanunvericiliyə ediləcək bu düzəliş yalnız uzunmüddətli kreditləşmələrin həqiqətən məqsədli təyinatı üzrə həyata keçirilməsinə nəzarət edə biləcək nəzarət və effektiv monitorinq xidmətinin mövcudluğu şəraitində səmərəli ola bilər. Banklar yalnızca əldə edəcəyi mənfəəti deyil, müəssisələrin aldığı kreditlərdən alacaqları qazancı nəzərə almalıdır.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunmasının təkmilləşdirilməsi prosesi büdcə gəlirlərini artırmış olar ki, bu da son nəticədə bütövlükdə dövlət və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Həmçinin də dövlət alınmış gəlirləri yenidən bölüşdürməklə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin problemlərini həll etmiş, cəmiyyətdə də sosial gərginliyi azaltmış olur.

Yeni növ xidmət yaradılarkən müxtəlif şöbələrin mütəxəssislərini, lazım gəldikdə isə yeni əməkdaşlar cəlb etmək lazımdır. Komanda təkcə iqtisadçı, mühasiblərdən deyil, həmçinin texniki işçilərdən, texnoloqlardan, istehsalat rəhbərlərindən və lazımı informasiyanın formalaşmasını təmin edə biləcək strukturlardan ibarət olmalıdır.

İdarəetmə uçotu tətbiq edilərkən praktiki sənədlərin tam olmaması, idarəetmə uçotu üzrə ədəbiyyatların əksəriyyətinin isə yalnız nəzəri qaydaları əks etdirməsi kimi metodiki çətinliklər yaranır.

Bir digər problem idarəetmə uçotu sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin, eləcə də onun mahiyyəti ilə əlaqədar idarəetmə hesabatının təqdim olunması və formalaşması üzrə metodiki baza və standartların olmamasıdır. Ona görə müəssisələrdə idarəetmə uçot və hesabatı sistemi yaradılarkən texnologiya və proseslərin mükəmməl təsnifləşdirilməsi lazım gəlir.

Həmçinin də informasiya ilə operativ işlənməsi üçün kompyuter texnologiyalarından və proqram təminatından istifadə zamanı bir sıra problemlər yaranır. Çox əksər hallarda bu problem sistemin işlənməsi və tətbiqi prosesində rəhbərliyin lazımınca iştirak etməməsi səbəbindən yaranır. Ona görə idarəetmə uçotu yaradılarkən tam nəzarət prosesini həyata keçirə biləcək qrupun yaradılması lazımdır. Birinci növbədə vəzifə əməkdaşların idarəetmə uçotu xidmətinin təyinatı və onun tətbiqindən gözlənilən nəticələrlə tanış olmasıdır. Belə ki, əməkdaşların psixoloji cəhətdən hazır olmaması əksər hallarda tətbiq mərhələsində daxili mübahisələrə səbəb yaratmış olur.

Beləliklə, müəssisələrdə idarəetmə sisteminin tətbiqi onun həyata keçirilməsinə ciddi surətdə hazırlıq tələb edir.

Sonda, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, hazırda vergi tənzimlənməsinin rolu əsaslı dərəcədə artdığı üçün müəyyən bank əməliyyatlarının effektivlik və çətin həyata keçirilməsinin vergi stimullaşdırılmasına olan ehtiyac əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Pul münasibətlərinin mərkəzi həlqəsi banklardır, müəssisələr arasında hesablaşmaların əhəmiyyətli hissəsi onlar vasitəsilə həyata keçirilir və maliyyə münasibətlərinin geniş spektrini əhatə edir. Məhz bu səbəbdən, onlar öz müştərilərinin həyata keçirdikləri əməliyyatlar haqqında informasiyaya malik olan struktur kimi, həmçinin öz vergi öhdəliklərinin minimallaşdırılması və müştərilərinə analogi xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatları daha da xüsusilə səmərəli keçirmək imkanına malik olduqları üçün vergi orqanları üçün zəruri maraq yaradır.

Banklar əmlak vergisini azaltmaq məqsədilə, bilərəkdən təqvim ili ərzində ayrı-ayrı nəqliyyat növlərini gizlədirvə vergitutma bazasının dəyərini artırmaqla rüblük

vergi ödəmələrinin məbləğini azaldırlar. Mənfəət vergisi hesablanan zaman zəmanət əməliyyatları, valyuta risklərinin sığortası üzrə komisiyon haqları, müştərilər tərəfindən ödənilən teleqraf, rabitə və digər xərclərin məbləği banklar tərəfindən vergitutulan gəlirlərə daxil olunmur. Banklar mütəmadi olaraq reklam, məsləhət-marketing və informasiya xidmətləri üzrə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, müəyyən olunmuş limitlərdən artıq olan xərcləri maya dəyərinə aid edir, mənfəət vergisi üzrə cari vergi ödəmələrini ləngidirlər.

Müştərilərə vergilərin ödənişindən yayınmağa imkan verən xidmətlər göstərilməsi bank sferasında çox geniş vüsət almışdır. Ssuda-depozit sxemi vasitəsilə müştərilərə öz işçilərinə əmək haqqı ödənilməsi imkanının verilməsi, müxtəlif veksəl sxemləri vasitəsi ilə müştərilərə vergi ödənişlərini azaltmaq, yaxud vaxtını uzatmaq məsələləri üzrə xidmətlər göstərilməsi əksər banklar üçün artıq normal praktikadır. Kredit təşkilatlarına pərakəndə və topdan ticarətdə xidmət göstərilməsi üçün pul vəsaitləri lazım gələnə halda, banklar iri həcmdə nağd pul vəsaitlərini dövriyyəindən gizlədərək xeyli gəlir əldə edirlər. Əksər banklar öz müştərilərinin pul vəsaitlərinin nağdlaşdırılması sxemində iştirak edirlər ki, nəticədə kölgə sferasında vergiyə cəlb edilməyən mal kütləsi dövr edir. Nağd şəkildə olan pulların dövriyyəsi üzərində nəzarət kommersion banklarına həvalə olunub. Onların və digər maliyyə orqanlarının məlumatlarına əsasən fiskal orqanlar kassa əməliyyatlarının pozulmasına görə vergi ödəyicilərini cəzalandıra bilər. Təcrübədə bankların öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən çox aktiv yayınırlar ki, nəticədə tətbiq edilən cərimə sanksiyalarının məbləği azalır.

Lakin bu qanun pozuntuları əsasən mühasibat uçotu və vergitutmanın müəyyən edilmiş qaydalarına riayət edilməməsi, eləcə də onlara həvalə olunmuş nəzarət funksiyasının yerinə yetirilməməsi ilə bağlıdır. Vergilərin minimallaşdırılması üzrə bankların fəaliyyətinin əsas hissəsi, banklara ödəniş intizamına riayət və nağd pul, valyuta əməliyyatlarına nəzarət etməməyə imkan verən qanun, normativ akt və təlimatlardakı uyğunsuzluqlar və qüsurlar hesabına həyata keçirilir. Bankda vergi planlaşdırılması ilə məşğul olan yaxşı təşkil olunmuş struktur bölməsi, vergi ödənişlərinin daha da azaldılması üzrə əsas iş müqavilələrin bağlanması

mərhələsində həyata keçirilir. Buna görə vergi orqanları təcrübədə bir qayda olaraq sadəcə olaraq bu əməliyyatları izləyə bilmir və izləsələr belə kredit təşkilatlarına heç bir irad tuta bilmirlər.

Bununla əlaqədar olaraq qüvvədə olan vergitutma qaydasının , yaxud banklara vergi yükünün artırılıb-artırılmamasına dəyişdirilməsinə hansı dərəcədə ehtiyac olması məsələri üzə çıxır. Bu məsələyə birmənalı olaraq yanaşmaq düzgün deyil. Hal-hazırda banklarla mövcud vəziyyət onların tutduğuqları mövqeyə uyğundur. Kredit təşkilatlarına vergi yükünün artırıldığı halda ehtimal ki, onlar yüksək ixtisaslı kadrlar sayəsində yenə qanunvericilikdə vergidən yayınmaq imkanı verən boşluqlar və qüsurlar tapacaqlar. Vergi yükünün bank fəaliyyətinin gəlirliliyinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən az olmasına gətirib çıxaran səviyyədə artırılması isə pul vəsaitlərinin digər sahələrə axını, kölgə və barter iqtisadiyyatının artımı və iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin dayanması ilə nəticələnəcək.

Beləliklə, kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi baxımından elə münasib və düzgün variant seçmək lazımdır ki, orada bank sektorundakı mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı dəyişikliklər etmədən, bank sektoru inkişaf etdikcə vergi qanunvericiliyində ondakı qüsurları tədricən aradan qaldıran, mövcud qanunverici aktlardakı aşkar mənasız məqamları aradan qaldıra biləcək dəyişikliklər edilsin.

Kredit təşkilatlarının qüvvədə olan vergi tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi aşağıdakılar qeyd etmək olar.

Maya dəyəri hesabına ehtiyat fondlarının yaradılması üzrə bankların hüquqlarının genişləndirilməsi. Fikrimizcə, bu banklara ölkəmizin hələ mənimsənilməmiş, nəticədə isə inkişaf etmiş ölkələrin bazarına daha aktiv nüfuz etmək, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsində iştirak etmək imkanı verir. Buna konkret misal olaraq bankın xalis mənfəəti hesabına formalaşan sair aktivlər üçün formalaşan ehtiyatları misal göstərmək olar. Bu qayda beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlmir. Bununla əlaqədar olaraq ya onun formalaşması qaydasını formalaşdırmaq, ya da onun yaradılması üzrə xərcləri maya dəyərinə aid etmək

hüququ verməklə yanaşı, onun formalaşması qaydası üzərində nəzarəti gücəndirmək lazımdır.

Depozit və kreditlər üzrə faizlərdə olduğu kimi, cəlb edilmiş borc vəsaitləri (o cümlədən bankın öz kapitalının artırılma mənbəyi olan subordinasiya vəsaitləri) üzrə faizlərin vergiyə cəlb edilməsi məqsədilə, vahid uçot sisteminin tətbiq olunması mənfəət vergisi üzrə vergi bazasını azalmış olar.

Valyuta kontraktlarının alqı-satqısı müqavilələri və bazar qiymətlərinin dəyişməsi riskinin azalması məqsədi ilə bağlanmış müqavilələr üzrə zərərlərin maya dəyərində aid edilməsi məqsədilə vahid qayda müəyyən etmək.

Banklar tərəfindən iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsini stimullaşdırmaq məqsədilə aşağıdakıları təklif edirik:

- 1) overdraft və kredit xətti limitlərinin saxlanmasına görə banklara ödənilən komissiyaların maya dəyərində aid edilməsi hüququnun verilməsi;
- 2) lizinq əməliyyatlarında iştirak edən müəssisə və banklara təqdim edilmən güzəştlərin siyahısının genişləndirilməsi;
- 3) mükəmməl bankların zəmanət və təminatlarına, ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itkilərə görə ehtiyatların formalaşması məqsədləri üçün nəzərə alınan təminat növlərinin siyahısının genişləndirilməsi;
- 4) banklar ssudalara görə mümkün ola biləcək itkilərə görə ehtiyatların formalaşması üzrə xərclərin maya dəyərində aid edilməsi hüququnun verilməsi;
- 5) iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə təqdim edilən kreditlərin aktivlərin məbləğ tərkibindəki payı müəyyən edilmiş həddən yuxarı olan banklar üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştli dərəcənin tətbiq olunması;
- 6) prioritet sahələrə verilmiş kreditlər üzrə alınmış faizlərin vergidən azad edilməsi;
- 7) müəssisələrə kreditlər üzrə faizlərin tam həcmdə maya dəyərində aid edilməsi imkanı verilməsi.

Dövlət qiymətli kağızlarının vergiyə cəlb edilməsinin ləğv olunması. Qiymətli kağızların köməkliyi ilə dövlət büdcəsinin kəsiri maliyyələşdirilir, yəni vergilər kimi

onlar da büdcəni formalaşdıran maddələrdən biridir. Bu güzəştin tətbiqi dövlət və investorlar arasında qarşılıqlı pul axımının yaranması, banklar tərəfindən verginin hesablanmasına əlavə xərclərin çəkilməsinə, onun tutulması, büdcəyə köçürülməsi və gəlir real olaraq əldə edilənədək verginin ödənilməsi imkanı verir.

Təklif edirik ki, qiymətli kağızların əldə edilməsi və satışı üzrə xərclər bankın xərclərinə daxil edilsin. Yəni xərclər onların həyata keçirildiyi an maya dəyərinə daxil edilsin və mühasibat uçotu qaydası dəyişilməklə yanaşı vergitutma məqsədilə yeni uçot qaydası tətbiq olunsun.

Qüvvədə olan vergitutma qaydasının mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırılması üçün amortizasiya ayırmalarını və cəlb edilmiş kreditlərlə əlaqədar maya dəyərinə daxil edilən xərclərin siyahısını artırmaq, kreditlər üzrə faizlərin vergi bazasını azaldan xərclərə aid edilməsinə qoyulan məhdudiyyəti götürmək, ƏDV üzrə güzəştləri qiymətli metal və daşların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlara şamil etmək lazımdır.

Hal-hazırda olduqca aktual məsələlərdən biri mənfəət vergisi üzrə vergi bazasının düzgün hesablanması məqsədilə gəlir və xərclərin uçotu qaydasının dəyişdirilməsidir. Hesablama metoduna keçilməsi kredit təşkilatlarının üzərinə ağır yük düşür, çünki əvvəla mühasibat uçotu məqsədləri üçün gəlir və xərclərin uçotu əvvəlki kimi qalır (kassa), ikincisi isə ölkədəki iqtisadi vəziyyət elədir ki, kütləvi ödənişlərin aparılmadığı şəraitdə şübhəsiz ki, bankların real gəlirlərinin həcmi vergitutma məqsədləri üçün nəzərə alınan gəlirlərə uyğun gəlməyəcək.

Fikrimizcə, ölkədə iqtisadi sabitliyin yarandığı, iqtisadiyyatda ödəməmələrin (vergi borclarının) həcmnin aşağı düşdüyü və vergilərin ödənişi üzrə xərclərin bankların aldığı gəlirlərlə bəla sıx bağlı olduğu vəziyyətdə, vergi və mühasibat uçotlarının eyni zamanda dəyişdirilməsi variantı daha məqsədəuyğundur.

Onsuzda çatışmamazlıq və nöqsanların aradan qaldırılması səbəbindən hər il Vergi Məcəlləsinə edilən əlavə və dəyişikliklər bunu əminliklə deməyə əsas verir ki, vergi orqanlarının onların şərhini üzrə işləri, qanunverici aktlarda daimi korreklər edilməsi praktikası mütəmadi olaraq davam edəcək.

Nəticə və təkliflər

Vergi sistemi yaradılarkən söhbət iqtisadiyyatın effektiv inkişafı üçün şəraitin saxlanması şərti ilə dövlətin pul vəsaitlərinə olan obyektiv surətdə əsaslandırılmış tələbatını təmin etməyə imkan verən kompromis qərarların axtarışından getməlidir.

Dissertasiyanın məhdud həcmdə olmasını nəzərə alaraq ölkəmizdə kommertiya bankları fəaliyyətinin tənzimlənməsi işıqlandırılmış, onlar tərəfində ödənilən mühüm vergi növləri nəzərdən keçirilmişdir. Xarici təcrübə də nəzərə alınmaqla və ölkə iqtisadçılarımızın tədqiqatlarına əsaslanaraq kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları göstərməyə çalışmışıq.

Bank sistemi istənilən ölkənin iqtisadiyyatında xüsusi yer tutur və hesablaşma, ssuda və investisiya funksiyalarını yerinə yetirir. Bu funksiyaların səmərəli uzlaşmasına nail olmaq olduqca çətindir, lakin mümkündür. Kommertiya banklarının vergi tənzimlənməsi həm bank fəaliyyətinin, həm də müştərilərin vergiyə cəlb edilməsi qaydasının dəyişdirilməsi prosesində həyata keçirilir. Çünki, dövlət vergilər vasitəsilə müəssisələr üçün kredit resurslarının cəlb edilməsinə, onların maliyyə vəziyyətinə, kreditləri vaxtında və tam qaytarmaq qabiliyyətinə, qiymətli kağızlar bazarında borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin effektivliyinə təsir edə bilir. Bütçəyə daxilolmalar baxımından vergi mexanizmində ən mühüm olan vergi növləri mənfəət və əlavə dəyər vergisidir.

Sözgedən iki vergidən ən çox tənzimləyici təsirə malik olanı mənfəət vergisidir. Vergi tənzimlənməsinin daha əhəmiyyətli metodları bunlardır: vergi

dərəcələrinin diferensiallaşdırılması; vergi güzəşt və çıxılmalarının dəyişdirilməsi (xüsusilə, vergidən tam və qismən azad edilməsi, ödənişin vaxtının uzadılması və ya ləğv edilməsi, əvvəllər ödənilmiş məbləğlərin geri qaytarılması); vergitutma bazasının hesablanması qaydasının dəyişdirilməsi və s. Dövlət bu metodları tətbiq etməklə bank və müəssisələrin fəaliyyətini onlar üçün əlverişli olan səmtə yönəltməklə təsir edə bilər.

Beləliklə, yerli və xarici ölkələrdə kredit təşkilatlarının (xüsusilə kommersiya banklarının) fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi, həm makro, həm də mikro səviyyədə ölkəmizin praktikasında istifadə oluna biləcək bəzi nəticə və tövsiyələri irəli sürməyə imkan verir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinə diferensial yanaşmanın tətbiqi daha məqsədəuyğun olardı. Xüsusilə, əgər bank mənfəəti dividendlərin ödənilməsinə deyil, bank kapitalının artırılmasına, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsinə, xaricdəki fəaliyyətinin inkişafına yönəldilsə, onda mənfəət vergisi dərəcəsinə görə daha aşağı dərəcənin tətbiq olunması məqsədəuyğundur.

Yerli və xarici bankların, eləcə də xarici iştirakçıları olan bankların vergiyə cəlb edilməsi problemi, ən azı iki səbəbdən bank biznesində inteqrasiya proseslərinin inkişafı problemləri baxımından vacibdir.

Birincisi, xarici bankların bilavasitə və ya dolaylı (birbaşa təsir etməyən) yolla iştirakı, işgüzar dövriyyəyə köməklik etmək, mütləq ifadədə onun həcmnin artırılması və deməli müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətindən olan vergi ayırmalarının artırılması vasitəsilə ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olur.

İkincisi, xarici bankların iştirakı ölkəmizin bank xidməti bazarında rəqabətin inkişafına şərait yaradır, çünki rəqabət mübarizəsində bir sıra üstünlüklər məhz xarici iştirakçısı olan banklara məxsusdur. Ölkə banklarının bəzi kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici banklardan çox geri qaldığı indiki şəraitdə, vergitutmaya diferensial yanaşma vasitəsilə onlara eyni dövlət dəstəyi göstərmək lazımdır. Bu həm dövlət, həm də yerli büdcələrin (yerli büdcələr lazımınca formalaşmamışdır ki, bu da bütünlükdə regionların iqtisadi inkişafına mənfi təsir

göstərir) gəlirlərinin artırılması üçün vacibdir. Bu fikri valyuta bazarının inkişafı və bankın əsas iştirakçılarının apardığı əməliyyatların gəlirlilik dinamikasının təhlili təsdiq edir. Məsələn, onu nəzərə almaq lazımdır ki, aktiv və passivlərinin formalaşmasında xarici investorların iştirak etdiyi ölkə banklarının əksəriyyəti əməliyyatlarını yalnız xarici valyuta vəsaitləri ilə həyata keçirirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2018
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2018.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı-2018
6. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2018.
7. Ələkbərov Ə. “İqtisadi tənzimlənmə məqsədi üçün Azərbaycanda vergilərinin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri “ Azərbaycanın Vergi xəbərləri jrnalı. 2016.
8. Ə.Ə.Ələkbərov “Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi” monoqrafiya Bakı-Elm-2007
9. Ələkbərov Ə.Ə. “Müasir mərhələdə maliyyə ehtiyatları və onların istifadəsinin bəzi məsələləri” AMEA nın xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2006.
10. Ələkbərov Ə.Ə. Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu, Bakı 2005
11. Bağirov. D.A Vergi nəzarəti. Bakı 2006
12. Y.A. Kəlbəyev. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı. 2005

13. Y.A.Kəlbiyev. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı. 2012.
14. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbiyev, Z.Ş.Rzayev “Vergilər və vergitutma” dərslik. Bakı-2010
15. İ.Rzayev. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər. Bakı- 2010.
16. Musayev A.F., Kəlbiyev Y.A., Hüseynov A.A. “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr” Bakı, 2002.
17. İ.Rzayev. Regional maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri və bunun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri 1 saylı, 2010-cu il tarixli
18. M.H əsənli. Vergilər. 1999.
19. İ.Rzayev. Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında müasir vergi siyasətinin strateji istiqamətləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri 7 saylı 2009-cu il tarixli.
20. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магerrамов Р.Б., Салаев Р.А. « Налоги и налогообложение в Азербайджане ». Учебник . Баку , 2005
21. Соколов А.А. « Теория налогов ». Москва , 2003
22. Девере М.П. «Экономика налоговой политики ». Учебник . Москва , 2002.
23. Бабашкина А.М. “Государственное регулирование национальной экономики .” М.: Финансы и статистика , 2007.
24. www.taxes.gov.az
25. www.vergijurnali.az
26. az.wikipedia.org
27. www.azstat.org
28. www.maliyye.gov.az
29. www.economist.com
30. www.iqtisadiyyat.com
31. www.taxpolicycenter.org

32. www.report.az

33. www.slideshare.net

34. www.xalqqazeti.com

Резюме

Актуальность темы исследования обусловлена ролью банков в системе экономических отношений и их воздействием на макроэкономические процессы рыночной экономики. В ситуации, когда, в мировом сообществе, наблюдается снижение доходности и финансовой устойчивости коммерческих банков, появляется необходимость исследования экономических отношений, связанных с финансовой стабильностью как коммерческого банка, так и самого государства. Речь идёт прежде всего о проблемах в сфере налогообложения коммерческих банков.

SUMMARY

The relevance of the research topic due to the banks ' role in the system of economic relations and their impact on macroeconomic processes of market economy. In a situation where, in the world community, there is a decrease in profitability and sustainability of commercial banks, there is a need to study economic relations related to financial stability as a commercial bank, and the State

itself. It is first and foremost about the problems in the field of taxation of commercial banks.

R E F E R A T.

Müasir şəraitdə istənilən ölkənin mövcud və inkişaf etməsinin zəruri şərti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, hər şeydən əvvəl, onun ayrı-ayrı seqmentlərinə təsiri ilə müəyyənləşdirilir ki, belə seqmentlərdən biri də bank sistemi, bank fəaliyyətidir.

Müasir ölkənin iqtisadiyyatında banklar mühüm yer tutur. Onlar fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında ödənişlərin həyata keçirilməsində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da pul dövriyyəsinin qaydaya salınması və səmərələşdirilməsinə şərait yaradır. Bank sferasında böhran hallarının yaranması, banklarla yanaşı onların müştəriləri üçün xüsusi ilə təhlükəlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi artımın mühüm şərti real sektora sərmayə yatırımıdır ki, bu da inkişaf etmiş bank sistemi olmadan mümkün deyil.

Aydındır ki, kredit təşkilatlarının etibarlı fəaliyyət göstərməsi, ödənişlərin vaxtında və tez həyata keçirilməsinə zəmanət verməsi qabiliyyəti, iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinin genişləndirilməsi və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının qurulması və inkişafının nəzəri və praktiki məsələlərindən ən aktualı olan kommersion banklarının vergiyə cəlb edilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkilir.

Kommersion banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemlərinin tədqiqi prosesində ölkəmizdə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdəki kommersion banklarının vergiyə cəlb edilməsinin müqayisəli təhlilinin aparılması zərurəti

ortaya çıxır. Bu onunla əlaqədardır ki, respublikamızda olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də vergitutma bazasının formalaşması xüsusiyyətləri və bir sıra maliyyə institutlarına, o cümlədən kommersiya banklarına bir sıra xüsusi güzəştlərin verilməsi mövcuddur.

Göstərilən tədbirlərin zəruriliyi bir tərəfdən kommersiya banklarının vergiyə cəlb olunması xüsusi yanaşma tələb edən fəaliyyətlərinə xas olan prinsiplial xüsusiyyətləri, digər tərəfdən isə bank sisteminin ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolla əlaqədardır.

Qeyri-sabit maliyyə şəraitində banklar qarşısında xüsusi tələblər qoyulur. Kredit təşkilatlarının etibarlı dayanıqlı fəaliyyəti müəssisələr və onlarla büdcə arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsinin mühüm şərtidir.

Bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində yalnız kredit təşkilatlarının iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşdirilməsinə stimullaşdırılması və onların fəaliyyətinin stabilliyinin artırılması deyil, eyni zamanda bankların vergilərin ödənişindən yayınmaq imkanlarını məhdudlaşdırılması məsələləri həll olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən səbəblərlə bağlı, bir tərəfdən dövlət tərəfindən aparılan siyasət baxımından banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının prioritet istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, digər tərəfdən qeyri-effektiv bank əməliyyatlarının müəyyən edilməsi üzrə tədbirlər keçirməyə imkan verən vasitə kimi vergi tənzimlənməsinin rolu artır.

Mövzunun aktuallığı və praktiki əhəmiyyəti. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin yollarının müəyyən edilməsi, dissertasiyanın aktualıq və praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti onun vəzifələrinə əsasən formalaşmış ayrı-ayrı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, oxşar problemlər üzrə yerli və xarici tədqiqatlar baxımından kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasıdır.

Dissertasiyanın məqsədi respublikamızda bankların vergiyə cəlb edilməsi sahəsindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının xarakterizə edilməsidir.

Dissertasiyanın qarşısında duran məqsədlərə nail olunması üçün **onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr** qoyulmuşdur:

- ❖ maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- ❖ kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ müasir vergi münasibətlərində bankların hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ banklarda vergilərin hesablanması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- ❖ inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinin öyrənilməsi;
- ❖ bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi əsərlərindən bəhrələnərək müasir şəraitdə kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri və bankların audit yoxlamasının aparılması qaydası öyrənilmiş, bu sahədəki problemlər araşdırılmış və aşkar edilmiş problemlərin keyfiyyətə əsaslandırılmış konkret həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemləri müasir yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərlərində öz öksini tapmışdır. Bank sistemi iştirakçılarının vergiyə cəlb edilməsinin nəzəri məsələləri və praktiki aspektləri ölkəmizin alimləri arasında D.A.Bağırov, Ə.Ə. Ələkbərov, A.F. Musayev, Y. Kəlbəyev, İ. Rzayev, T.Ə Sadıqov kimi alimlər məşğul olur.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələlərin işıqlandırılmasında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamlarına, Vergi Məcəlləsinə, Mülki Məcəlləyə, Vergilər Nazirliyinin müvafiq normativ

aktlarına, təlimat və metodiki göstərişlərinə, iqtisadi ədəbiyyata, yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının şərhinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə əvvəlcə banklar fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri əsasları müəyyən edildikdən sonra, kredit təşkilatları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin metod və istiqamətləri açıqlanmışdır. Fəslin sonunda isə vergi münasibətlərinin subyekt kimi kommersiya banklarının xarakteristikası, hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə maliyyə-kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, bu fəsildə banklar tərəfindən əsas vergi növü olan mənfəət vergisinin, bundan sonra isə əlavə dəyər vergisinin hesablanması xüsusiyyətləri geniş şərh edilmişdir.

Fəslin sonunda inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri açıqlanmış və onun effektiv cəhətlərinin ölkəmizin bank sistemində tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu fəslə bankların vergiyə cəlb edilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bankların vergiyə cəlb edilməsi problemləri və onların həlli yolları müəyyən edilmişdir. Fəslin sonunda müasir şəraitdə bankların vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

Nəhayət dissertasiyanın sonunda onun məzmunundan irəli gələn nəticələrə əsasən kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə səmərəli təkliflər verilmişdir.

